

इतिहास आणि जीवनबोध

न विषदो भयं ग्लानिः नारुचिः कुपितञ्च न ।

न कार्यण्यमनाचारो न बली यत्र नाबलः ॥ ७९ ॥

स्वदुःखे निर्घृणारंभाः परदुःखेषु दुःखिताः ।

निर्व्यपेक्षं परार्थेषु बद्धकक्ष्या मुमुक्षवः ॥ १६४ ॥

- महापुराण, पर्व ९.

११ इतिहास आणि जीवनबोध

प्रासंगिक निर्णयातील दोष

मानवी जीवनाचे क्षेत्र दररोज अधिक विशाल होत आहे. रोज नव्या आशा,आकांक्षा निर्माण होत आहे. त्या प्रमाणात अनुभवाचे मार्गदर्शन कमी पडत आहे. मानवी अनुभव गतकालाइतकाच विशाल असला तरी नव्या नव्या गरजा हजारोंनी हजर होत आहेत. त्या सर्व नव्या गरजा गतकालीन अनुभवांशी एकरूप करता येतातच असे नाही. कधी त्या जवळ जवळ समातंर दिसतात पण त्यातील तेवढेही अंतर कमी करता येत नाही. कधी ते एकमेकाला काटशाह देतात. तर कधी त्यांची दिशा विराधी मार्ग आक्रमितो. अशा वैचारिक गोंधळाच्या

कालखंडात हा आदिम इतिहासाचा अभ्यास कितीसा उपयोगी पडतो? आजच्या जीवनातील समस्या सोडविण्यास किंवा नव्या कार्यप्रव.तीला मार्गदर्शन करण्यास तो किती समर्थ आहे? या इतिहासाचे साध्य कोणते? असे अनेक प्रश्न आणि विविध संशय निर्माण होतात हे खरे आहे. कारण आपले इतिहासाचे ज्ञानच अपूर्ण, सदोष किंवा विकृत असते.

पक्षाभिमान कार्यप्रेरक वाटत असला तरी त्यातुन निर्माण पक्षपात मात्र अखेरपक्षी घातक ठरतो. मग असा पक्षपात राष्ट्रवाद, वंशविचार, धर्ममार्ग, ऐहिक स्वार्थ इत्यादी कोणत्याही क्षेत्रातील असो! पक्षाभिमानाने तर्क विकृत होतात, निर्णय पूर्व परिग्रहामुळे दूषित ठरतात, परस्पर संबंध अमानवी बनतात व दुरावतात, सामाजिक सुसंगतीच्या ऐवजी विसंगती निर्माण होते, नको ते प्रसंग उद्दभवतात. पण एवढ्यासाठी इतिहास निरुपयोगी ठरविता येत नाही. मात्र

सया सच्चेण संपण्णे मिति भूएहिं कप्पणे

-सूयगडं १/१५/४३.

नेहमी सत्याची कास धरल्याने सर्व भूतमात्रांशी मैत्री जमते. वृत्ताताचा बोध केळ्हाही कल्याणदायीच असतो. त्यातील प्रेरणा उद्बोधकच असते. त्यातील शोध- बोध जीवनाला निश्चितच मार्गदर्शक ठरतो. मानवी ज्ञान समृद्ध होते. पुढील जीवनाला उजाळा मिळतो. प्रयत्नाला योग्य दिशा लाभते. निर्णय घेण्यामध्ये मार्गदर्शक घडते. आणि चुकाची पुनरावृत्ती टाळता येते.

निर्णयातील सापेक्षवाद

इतिहास नेहमीच गतकालीन असला तरी संपूर्ण गतकाल मात्र उपलब्ध इतिहासात सामावलेला नसतो. कालतत्व अनादी असल्याने आमूलाग्र इतिहास कोणालाही ज्ञात नसतो. म्हणूनच इतिहासाच्या अभ्यासाचा आरंभ ठरवावा लागतो. असा आरंभ ठरविण्याच्या

विचारपद्धतीमध्येही काही रुढ समजूती दृढमूल झाल्या आहेत. विशिष्ट भूखंडातील इतिहासाला लिहिताना एखाद्या विशिष्ट संस्कृतीला मूलाधार मानतात. आणि त्या आधारभूत पायावर पुढील इतिहासाची इमारत रचतात. त्यामुळे कधी कधी काढलकलक निष्कर्ष निरूपयोगी ठरतात व तर्क चुकतात. कारण मानलेला आधार हा खरोखरच मूलाधार नसतो. सिंधू, नाईल, तैग्रीस ैकिवा अशाच काही भूविभागांना संस्कृति- बाळांना जोजवणारे पाळणे समजतात. इतिहासाचा एक नवा पल्ला, ज्ञानाची एक विस्तृत सीमा या दृष्टीने त्य संबंधीचा अभिमान जरी सार्थ वाटला तरी तेवढ्याने इतिहासाचे ज्ञान सार्थकी लागतेच असे नाही. त्याही पूर्वीचा काळ इतिहासाच्या कक्षेत आल्यावर मात्र पूर्वीचा कल्पित मूलाधार त्यानंतरही तितकाच समर्थ ठरु शकत नाही. म्हणून त्यावर रचलेला इमलाही कोसळतो. अगर थोटका ठरतो. म्हणून काळाची कक्षा वाढविणे, अपु-या ज्ञानाची पूर्ती करणे आणि पूर्वीचे वितर्कसोङ्न देऊन नविन निष्कर्ष अंगीकारणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने इतिहास नेहमीच कालसापेक्ष असतो. त्याचे निर्णयही सापेक्षच मानावे लागतात. काळाच्या कक्षेला अनुसरुन ते वेळोवेळी बदलून घ्यावे लागतात. नव्या कालक्षेत्रातील नव्या साधनांच्या प्रकाशात मानवाचा स्वभाव, त्याची आजची वर्तणूक आणि भविष्यातील घडण याबाबतील इतिहासाचा बोध काय आहे याचा विचार प्रत्येक जण स्वतंत्रपणे करु शकतो.

इतिहासावर भूगोलाचा प्रभाव

मानवी इतिहासाला कालखंडाप्रमाणेच भूखंडाचाही मोठा आधारं असतो. त्या भूमीचे संस्कार तेथील मानवी जीवनावर प्रभावी ठरतात. म्हणून भूगोलाचे ज्ञानही इतिहासाच्या अभ्यासाला पोषक ठरते. अंगभूत सामर्थ्य आणि मानसिक प्रेरणा यांच्याइतकीच काल आणि परिस्थिती यांच्या संलग्नतेवर देखील मानवी जीवनारूप नौकेच्यी गती अवलंबून असते. ते दोन जणू काही त्या जीवन- नौकेच्या दोन्ही बाजूच्या दोन वल्हीच होते. काल आणि वातावरण यांना अनुसरुन भूमीचेही स्वरूप बदलत राहते. त्या प्रमाणात तिचा मानवी संस्कृ ती वरील प्रभावही बदलतो. काल, भुमी आणि वातावरण यांच्याशी जीवन समांतर असले तरी त्यांचा परस्पर प्रभाव

परस्परांना पूरक असावा लागतो. भूस्तरशास्त्राच्या दृष्टीने सर्व भूपृष्ठच अस्थिर आहे. तेथे नाना स्थित्यंतरे संभवतात. ती जीवनाला नाना प्रकारची वळणे घेण्यास भाग पाडतात. त्यामुळे जीवनाचे स्वरूप पालटते. म्हणून भूपृष्ठ संस्कृतीची जन्मभूमी आणि इतिहासाची जीवनभूमी आहे.

अनुवांशिक क्षमता आणि विषमता

जीवनावर कसलाचा व भूमीचा जसा प्रभाव असतो तसाच वंशभेदाचाही संभवतोच. काल व भूपृष्ठापेक्षा वंशवादाचा परिणाम अधिक विविध असतो. त्यामुळे सामाजिक विषमपणा वाढत जातो. विषमतेवर निश्चित उपाय अजून तरी, बाह्य जगाला सापडलेला नाही. या विषमतेमुळे जीवन संगाममय बनते. या संग्रामात काही वंश नश्ट होतात तरी काही बलिष्ठ वंश उन्मत्त होऊन दुसऱ्यावर सदैव अत्याचार करीत राहतात. हा वंशप्रभाव जसा शरीरनिष्ठ असतो तसा तो मनोनिष्ठही असतो. शारीरिक वंशभेद संकर-विवाहावरोबर काही प्रमाणात बदलत राहिले तरी पुनः नवे भेद-प्रभेद संभवत असतातच. शिवाय मनोनिष्ठ वंशभेद तर कोणत्याच बाह्य परिवर्तनाने किंवा संकटमय स्थितीनेही कमी होत नाहीत. उलट जीवनातील ऐहिक साफल्याने वाढत मात्र जातात. या मनोमय, विचारत्मक वंशप्रकृतीमुळे आरोग्य, सामर्थ्य, बुद्धीमत्ता आणि स्वभाव यांमध्ये भिन्नता येतच असते. यातूनच नवा उच्च-नीच भाव आणि जातीयवाद जन्म घेत राहतात. जीवनाच्या कल्पना बदलतात व मतभेद वाढत राहतात. त्यातील परस्पर संघर्षामुळे पुनः कालच्या स्ववंशाचाही आज संहार घडतो.

समतेची स्थापना हा जीवनाचा आदर्श असला तरी विषमतेचा जन्म देखील नैसर्गिकच आहे. या विषमतेमुळे सामाजिक गुंतागुंत वाढत जाते. आणि अशा गुंतागुंतीमुळे जीवन जास्तच विषमय बनत राहते. हे दुष्टचक्र थांबविणे स्वाधीन नाही. जगातील प्रत्येक जीवनानुकूलन तथ्य सामर्थ्याच्या व पात्रतेच्या अधीन होत असते. बलवान त्यामुळे अधिक बलवान तर निर्बल आधिक निर्बल होत राहतात. यालाच काहीजण Survival of the fittest म्हणतात. पण हा fitness ही निश्चित स्वरूपाचा नसतो. कारण हे जीवन सामर्थ्यही कालान्तराने शरीरनिष्ठ व बुद्धिनिष्ठ

अशा दोन वर्गांमध्ये दुभंगते! आणि एका परीने समर्थ असलेल्याच दोघांमधील झागडा तीव्रतम होऊन तो दिर्घकाल टिकतो. पुनः संस्कृतीची व समतेची हानी होते.

स्वीकार्य संदेश

शिवाय जीवनपात्रता वंशधिष्ठिता नसते. या पत्रतेचा जन्म देहबल आणि बुधिबल या दोहीच्या पोटी होत असतो. वंशाला अनुसरून जसे मानवाचे वर्ग पडता येतात तसे देहबल व बुधीबल यांच्या आधारावर मात्र वर्गभेद स्पष्ट करता येत नाहीत. कारण देहबल व बुधीबल एकमेकांपासून अगदी वेगळे करता येत नाहीत. ते एकाच व्यक्तीमध्ये एकत्रही असू शकतात किंवा विरोधी आणि विषम देखील असू शकतात. म्हणून त्यातील एका बलाचा नाश करण्यास दुसरे बल कार्यप्रवण ठरात नाही. त्यामुळे नवा समर्थायी संघर्ष निर्माण होतो. या परिणाम चक्रला अंत नाही. म्हणून एका वर्गभेदातून नव्या वर्गभेदाकडे जाण्यापेक्षा एकमेकाला समावून घेण्यातच समाजजीवन सुखी बनते. हे तत्त्वतः मान्य करूनही या पृथ्वीवरील जीवन पूर्ण सुखी होत नसते. कारण केवळ तत्त्व मान्य केल्याने प्राकृतिक विषमता निर्माण होत असतानाही समतोसारखी जीवनमुल्ये मात्र पूर्णपणे नष्ट हात नसतात. देहबलावर व बुधिबलावर मानसिक संस्कार करण्याचा मानवाचा प्रयत्न अव्याहत चालू असतो. पण अशा संस्काराची प्रतिक्रिया सर्वत्र सारखी दिसून येत नाही. त्यातून पुनः सांस्काराची प्रतिक्रिया सर्वत्र सारखी दिसून येत नाही. त्यातून पुनः सांस्कृतिक संघर्ष निपजत असतो. या प्रकारच्या संघर्षाला आपण समसंघर्ष म्हणू. अशा संमसघर्षामध्ये ‘बळी तो काळ पिळी’ अशी नीती दुसऱ्या जीवनपात्र मानववर्गावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यात जीवनशक्ती वेचण्यापेक्षा किंवा ‘मारा आणि जगा’ या नीतीपेक्षा ‘जगा आणि जगु द्या’ अशा स्वरूपाची नीती अधिक मानवी ठरते ! मानवी जीवन आणि इतिहास यातून स्वीकार्य संदेश हाच आढळतो.

संस्कारतंत्राची प्रक्रिया

निसर्गाचा कल व्यतिरेकाकडे झुकतो तर संस्कृतीचा कल समन्वायाकडे वळतो. संस्कृती मानवी गुणांच्या जोपासनेलाच वाहिलेली असते. स्वातंत्र्य आणि समता यांचा आदर्श समन्वय हा केवळ कल्पनाविलास नसून ते जीवनातील एक आवश्यक तथ्य आहे ! ते तथ्य दुरावले की मानव इष्ट कल्याणाला मुकतो. आदर्शाचा हा एक टप्पा गाठता आलार तर त्या पुढील अनेक टप्पे दृष्टिपथात येतात. मानवाच्या जीवनगतीपेक्षा आदर्शाची कल्पनागती जास्त वेगवान असते. त्यामुळे आदर्श समन्वय साधणे कठीण जाते हे खरे असले तरी समतेच्या केवळ साधनेमुळेच मानवी जीवनातील संघर्ष कमी होऊन सहजीवनाचा एक एक नवा टप्पा गाठता येतो हा फायदा काही कमी नव्हे. अधिक सामर्थ्याच्या आराधनेसाठी स्वातंत्र्याची कक्षा वाढवावी लागते. पण या सामर्थ्यामुळे छळवाद वाढू नये म्हणून त्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादेवरही निर्बंध लादावेच लागतात. विषाने रोग तर नष्ट व्हावा पण मानवी जीवन मात्र नष्ट नाही नये याच तत्त्वावर निष्ठा ठेवून औषधांची निर्मिती होत असते. जीवनहेतू सिध्द झाला तर त्यातील औषधी गुण खरा ठरू न तो रोगाचा परिहार करण्यास उपयोगी पडतो. ज्याप्रमाणे त्यातील उपयोगी तत्त्व संभाळून सामर्थ्य निर्माण करण्यासाठी त्याच निर्मितीच्या प्रक्रिये मध्ये संस्कार-तंत्राची गरज आहे तसेच मानवी जीवनामध्ये समतेची प्राणप्रतिष्ठा करण्यासाठी संस्काराची-----संस्कृतीची, म्हणजेच जीवनाच्या बेलगाम प्रवृत्तीवर व वासनांच्या स्वैर अविष्कारावर प्रक्रिया करून त्यातील गुणांचीच शक्ती वाढविण्याची गरज आहे.

उलट बलप्रवृत्ती वाढल्याने जसा इतरांचा नाश होतो तसा स्वतःच्याही इतर गुणांना ओहोटी येते. म्हणून विषमता काही नष्ट होत नाही. काही काळ ती दबली गेली तरी वाईटच. कारण त्या अवस्थेत तिच तीव्रतेचा दाब वाढत जातो. अशा वेळी बळाचा वापर बदलावा लागतो. कारण बळाप्रमाणेच विषमता देखील क्रियाशील असते. तिच्यावर प्रक्रिया करूनच तिचे स्वरूप व कार्य बदलून घ्यावे लागते. त्यासाठी संस्कारी सामर्थ्याच उपयुक्त ठरते. अशा सामर्थ्याची उपासना समतेच्या तत्त्वाला अनुसरूनच करावी लागते. आपल्या जीवनप्रणालीचे, जीवनातील उद्दिष्टांचे, आपल्या संस्कृतीच्या स्वरूपाचे आणि परकीय संघर्षामुळे निर्माण झालेल्या तात्कालीक

बदलाचे, स्वीकाराव्या लागलेल्या आपधर्माचे व संकरभावाचे ज्ञान पूर्ण होण्यासाठी या सर्व संघर्षाच्या परिणामातीत आत्मस्थितीचे आणि केवळ स्वतःचीच अशी जी सनातन जीवनमुल्ये काही काळ दृष्टीआड झालेली असतात त्यांचे सम्यगदर्शन झाले तर काही सूज, समंजस व समर्थ लोकांना तरी संकरातीत अशा स्वतःच्या संस्कृतीची कक्षा स्पष्ट दिसते.

सव्यभूयप्पभूयस्स सम्म भूयाइं पासओ |

- देसवेयालियं, ४/९..

सर्व भूतमात्रांकडे आत्मौपम्य दृष्टीने पाहणाऱ्याला सर्व जीवनातील साम्यभाव उमजतो. तो जीवनात उतरविण्याचा जे प्रयत्न करतात त्यांना यश मिळण्याचीही शक्यता असते. असे समर्थ लोक संस्कृतीचे शुद्धीकरण पुनश्च घडवून आणतात. आणि समजावार नियंत्रण करु शकतात.

अशा रीतीने जीवनहेतूच्या कल योग्य त्या दिशेला वळवून नवी प्रगती अनुभवता येतो. पण अशा कर्त्या पुरुषाची बुद्धी यशाभिनिवेशाने व हाती आलेल्या सत्तेने उन्मत्त न होता स्थिर होण्यासाठी संस्काराची गरज असते. सत्याची चाड, अन्यायाची चीड, प्रामाणिकपणा, सदाचरणावरील अभंग श्रद्धा, आत्मार्पण करण्याची तयारी इत्यादी गुणांची जोपासना संस्कृतीची कास धरल्याशिवाय करता येत नाही. मानवी जीवनावरील आघात, प्रत्याघात व अपघात यामुळे संस्कृतीला ग्रहण लागते पण ती वेळ सरताच सज्जनांच्या सत्प्रवृत्तीने तिला पुनः नवे तेज लाभत असते. वैयक्तिक जीवन आणि राष्ट्राचा इतिहास या दोन्ही क्षेत्रांत युगानुयुगे हेच घडत आलेले आढळते. संस्काराची प्रक्रियाही मानवी जीवनात आदिम कालापासून चालत आली आहे. त्यातील चढ-उतारांचा अनुभव, प्रगतीच्या युक्त्या-प्रयुक्त्या, चुकीची दुरुस्ती, पुनः न चुकण्याची सावधगिरी आणि आदर्शाच्या दिशेचे तंतोतंत मार्गदर्शन या दृष्टीने सांस्कृतिक इतिहासाचा अभ्यास बोधकारी ठरतो.

मानवी मनाची संस्कार-क्षमता

स्वातंत्र्य, समता, संस्कृतिसंबर्धन, गुणानुकूलता अशा मानवी गुणांचा आदर्श समन्वय म्हणजे केवळ कल्पनांचा विलास आहे किंवा एक स्पष्टाळू मनोवृत्ती आहे असे पुष्टबळांना वाटत असावे. कारण प्रत्यक्षात सत्त हाती पडताच सबळ दुर्बळांना दडपण्यास सिद्ध होतात असा व्यवहारी अनुभव आहे. तरी पण तो अनुभव फारच स्थूल आह हे विचारवंतांच्या लक्षात येण्यास वेळ लागत नाही. उताराकडे वाहणे हा पाण्याचा कल नैसर्गिक आणि दृक्सत्य असला तरी मानवी जीवन, पाण्याप्रमाणे केवळ अधोगामी असे एक अचेतन जडतत्त्व नसून ती ओक बलिष्ठ भावस्थिती आहे. त्याला स्वतःची प्रेरणा आहे. स्वतःची गती वा प्रगती उरविण्याची बुद्धिमत्ता व विवेकक्षमताही आहे. आणि आपल्याच निवडीप्रमाणे वागण्याची पात्रता आहे. त्या पात्रतेला चेतनेचा अखंड पाठिंबा आहे हे विसरता येत नाही. पुष्टबळ असंस्कृत लोक वळाचा दुरुपयोग करतात म्हणून सदुपयोग कोणीच करीत नाहीत विं करु शकत नाहीत असे मानणे मानवी जीवनाशी सुसंगत ठरत नाही. अशा थोर विभूती केळ्हा तरीच निर्माण होतात हे खरे असेल तरी या विभूती अनेकांना, हजारो---लाखों लोकांना प्रेरणा देऊन जातात. ते लोकही त्यांच्यात भावमार्गाने गतिशिल होतात. तशा जीवनातील गुणवत्ता मानतात. तसा आचार करतात. आणि दुसऱ्याकडून करवून घेण्याचा प्रयत्नही करतात. त्या प्रयत्नातून एक मोठी प्रभावी तीर्थप्रणाली तयार होऊन ती पुढील काळात युगानुयुगे प्रचलित राहते. असा अनूभव काही कमी नाही. सर्व संतांचा व इतर क्षेत्रांतीलही सर्व थोर विभूतीचा इतिहास असाच आहे. मग हा काय कमी लाभ आहे?

अशा विचारप्रवृत्त मार्गाने जीवनाची वाटचाल मार्गस्थ झाली तर आदर्शच टप्पे गाठता येतात. आणि तीच ऊर्मी राहिली तर त्यापुढील अधिक उत्कर्षाचे अनेक टप्पे दगोचर होत राहतात. अशा रीतीने उत्कर्षाचे टप्पे एकामागून एक सर करती पुढील उच्चत्वाकडे अधिकाधिक वेगाने सरसावत येते. मानवाच्या जीवनगतीपेक्षा आदर्शाची कल्पनागती जास्त वेगवान असते. त्यामुळे पुढे आदर्शवाद व मागोमाग तदनुकूल आचार किंवा प्रयत्न अशी ही युती मानवाला चिरकाल साथ देण्याची शक्यता निर्माण होते. ही साथ ज्यांना लाभली होती ते निश्चितच समुन्नत झाले अशी मानवी इतिहासाची साक्ष आहे. पण पुष्टबळ वेळा आचार व आदर्शवाद यांची

युती भंग पावते, रथाचे घोडे रथापासून वेगळे व्हावेत त्याप्रमाणे परिणामी गती खुंटते, दंभ माजतो. आणि अपेक्षित समन्वय कठीण नव्हे तर तर अशक्य व अनैसर्गिक वाटतो. प्रगट असो व अप्रगट असो यशाबरोबर अपयशाचीही वाटचाल गतिमान असतेच. म्हणूनकाही मानवाने अपयशालाच तत्त्वरुपाने कवटाळावयाचे नसते !! दिवस व रात्र पाठोपाठ येतात. म्हणून त्या दोन्हीचा संभ्रम करून घेण्यात काय अर्थ आहे? ‘तमाकडून तेजाकडे’ असाच ध्येयवाद अंगीकारावा लागतो. तेजाकडून तमाकडे किंवा तमाकडून तमाकडे असा मार्ग स्वीकारार्ह नव्हे !

मानवतेचा मूलाधार

विषमतेची वाढ थांबविण्यासाठी माणसाच्या बलोत्सर्गी स्वातंत्र्यावर निर्बंध लादणे हा संयम मार्गाच समाज-जीवनाला उपकारी ठरतो. काही काळ शरीरबल विजयी झालेले दिसले तरी अखेर मनोबलापुढे त्या बलाची मात्रा चालत नाही. त्यामुळे जितांजितांची उलटापालट इत्याशिवाय राहत नाही. दोन बलांचा असा संघर्ष चालू ठेवण्यात कोणतेच कल्याण साध्य होत नाही. ‘जगेल तो सुख चाखेल’ ही नीती सुखदायक ठरत नाही. मानवेतर प्राण्यांच्या जगातील जीवन व्यवहाराचे निरीक्षण करून काढलेले निष्कर्ष मानवाला तंतोतंत लागू करणे म्हणजे आपली फसगत करून घेणे होय. कारण मानव ही एक ऊर्जात्मक स्वंतत्र जात आहे. तोही एक प्राणीच असला तरी तो कोणत्याही इतर प्राण्यापासून निर्माण होत नाही. ज्यापासून त्याचा जन्म होतो तो त्यावेळी इतर प्राण्यासारखा उरलेला नसतोच.

कारण या निर्माणभूमीच्या तत्त्वावरच जात ही संज्ञा आधारलेली आहे. जर कोणत्याही प्राण्यापासून कोणताही प्राणी निर्माण होत असेल तर जात हे तथ्य शिल्लक उरणार नाही. आणि प्रण्यांचा जातिपरत्वे अभ्यासही करता येणार नाही. आकारातील साम्य तर जात ठरविण्यास निखालसपणे निरूपयोगी आहे. काही जंतू कीटकासारखे दिसतात पण ते शास्त्रीय भाषेत ‘कीटक’ नसतात हे सर्व प्रसिद्ध आहे. मानव हे एक मानसिक तथ्य आहे. केवळ त्याच तथ्यावरू न तो मानव ठरतो. केवळ चेतनातत्त्वावरच आत्मा सिद्ध होतो. मनोमय अवस्थासुधा

बाह्य ठरते. मानवता ठरविण्यासाठी मन आणि चेतना याच तत्त्वांचा विचार करावा लागतो. इतर कशानेही मानवता ठरविणे गैरच होय. या दोन तत्त्वामुळेच मानवी जीवनमूल्ये वेगळी आहेत. आणि यासाठीच ‘जो जगू शकतो त्याने जगावे’ वा ‘जो मारू शकतो त्याने मरावे’ अशा दृष्टिकोणातील विचारप्रणाली मानवी जीवनाला लागू होत नाही.

जीवो जीवस्य जीवनम् ।

जीव जीवाचे जीवन आहे. जीव आणि त्याची जीवनक्रिया या विचारासंबंधी हे एक साधे विधान आहे. अभिप्राय जीवनानुसारी आहे. जीवन जीवनप्रिय असल्याने त्यातून मरणानुसारी अभिप्राय स्वीकारणे म्हणजे जीवनहेतूशी कृतघ्नता बाळगणे होय. काही प्राणी दुसऱ्या प्राण्यांना खात असतात एवढयावरून ते एक जीवनतत्त्व आहे आणि मानवंसहित सर्व प्राण्यांना ते विधायकपणे लागू पडते असा बोध घेण्यास वाव नाही. जीवनम् या अन्त्य पदाचा अर्थ जीवनपर न घेता मरणपर घेणे जीवनानंदातील मूळ अभिप्रायाशी विसंगत आहे. सर्व जीवांना जगण्याची इच्छा असते, मरण्याची नव्हे !

सब्बे जीवा वि इच्छंति जीवितं ण मरिज्जितं ।

----- दसवेयालियं, ६/१०.

या वैश्विक अनुभूतीला वाधा आणण्याचे काहीच कारण नाही. भक्ष्यन्याय स्वीकारल्यास जीव मरणपर आहे असा अर्थ संभवेल! एकाला जीवनपर तर दुसऱ्याला मरणपर असा महान भेद कल्पण्याचे कारण काय? हा न्याय आत्मघातकी आहे. भक्ष्य-भक्षकांमध्ये भेद न उरल्याने सर्वच जीव केवळ भक्ष्य ठरतील. पण इतर अन्न व त्यावर भूक शामविणारा प्राणी यातील भेद तर स्पष्ट आहे!

म्हणून वरील विधानाचा अर्थ इ ‘एक जीव हा दुसऱ्या जीवाचा जीवनोपकारी असतो’ असा जीवनपर घ्यावा लागतो. जीव हाच जीवाचे जीवनतत्त्व होय. जीवाचे जीवन म्हणजे त्याचे

प्राण होत. हे जीवनविश्लेषपर विधान जीनतत्त्वाशी एकनिष्ठ आहे. जीवाच्या प्राणाचा व्याघात करू नये हा उद्देश स्पष्ट आहे. ज्याप्रमाणे पदार्थाचा स्पष्टतर अनुभूती प्रकाशाच्या वलयात होते त्याप्रमाणेच या जीवनसूत्राचा अर्थही उमास्वार्मीच्या तत्त्वार्थसूत्रातील (५/२१) परस्परोपग्रहो जीवानाम् । या सहभावी सूत्राच्या सान्निध्यात स्पष्टतर प्रतिभासित होतो. या सूत्रातील पदावली निश्चितपणे परस्पर जीवनदायी आहे. यातील परस्पर जीवनमार्गाचा बोध निःसदिग्ध आहे. यापरत्वे निराळा अभिप्राय अशक्यप्राय होय.

जीवाचे शरीर भौतिक असल्याने त्यात अन्नमयता संभयता असली तरी जिवंत देह म्हणजे केवळ भूतिपदार्थ नव्हे ! चेतनाधिष्ठित शरीर जीवाचा एक मूलप्राण आहे. प्राणघात म्हणजे प्राण्याचाही घात. मग प्राणघात जीवनक्रिया कशी ठरेल ? एकाचा प्राणसाधनेसाठी दुसऱ्याच्या शरीराचा व्याघात करणे म्हणजे मरणमीमांसा नव्हे तर काय ? मूल विधान सर्वाना समान असल्याने इतरेतरांना निराळा अभिप्राय अतर्क्य होय. मृत देहहृदये अन्नकल्पना संभवनीय असली तरी जिवंत देहामध्ये ती तशीच करता येणार नाही. तसे झाले तर सारेच प्राणि केवळ पार्थिव ठरतील ! भक्षकाच्या अभावी अन्न-कल्पनाही शून्य ठरते. जीवशास्त्रज्ञांच्या Survival of the fittest या तर्काप्रमाणे खरोखरच जीवनाचा मूलाधार जर शारीरीक पात्रताच असती तर सर्व थरातील स्त्रीवर्ग पूणपणे नष्ट झाला असता. प्रत्येक वर्गातील मादी नराच्या तुलनेने fit आढळत नाही. पण वस्तुस्थिती तशी नाही . आणि हा fitness शारीरबलाशिवाय निरनिराळ्या तथ्यांच्या आधारला तर विविध प्रकारचे सर्व जीव त्या त्या तथ्यांच्या बलावर fit ठरतातच. देहप्राप्ती म्हणजेच जीवनाची पूर्ती . तीच पात्रता. जीवनपात्रतेसाठी दुसरी कोणतीही कसोटी लावली तर ती आत्मघातकी ठरते. हिंस्त्र प्राण्याला भक्ष्य पकडण्यासाठी काही साधने असतात तशीच हिंस्य प्राण्यालाही बचावाची काही साधने निसर्गतःच मिळालेली असतात.

सामर्थ्यवादाचे विवरण

जीवासंबंधी योग्य दृष्टिकोण हा सम्यग्दर्शनाचा आधार असल्याने जैन साहित्यात जीवनाची विविध दृश्ये मोठ्या कौशल्याने चितारली आहेत. मत्स्यनीतीवर विदारक प्रकाश

पाडणाऱ्या अनेक प्रसंगातील जीवनतथ्याचे चिंतन मार्मिक आहे. कुवलयमालेतील पान १८९ वर-आहारासाठी सापाच सापाला, मासा माशाला, मगर मगरला गिळतो. शरभ सिंहाला, सिंह वाघाला, वाघ चित्रकाला, चित्रक कोल्ह्याला, कोल्हा मांजराला, मांजर पक्ष्याला, पक्षी किड्याला खात आहे असा प्रसंग चितारला आहे. यात शरभही सर्वप्रतापी नाही हे उघड आहे. या चित्रणावर आणि त्यावरुन अन्नासाठी धडपडणाऱ्या सर्वच प्राणिभक्षकांवर विचार करा आणि fitness ठरविता येतो का पहा.

सर्वच प्राण्यांमध्ये गजराज बलिष्ठ समजला जातो. त्याच्या सोंडेत सापडलेला सिंहही वाचत नाही. पण त्या सोंडेच्या छिद्रात प्रवेश करणारा मुँगळ मात्र त्याला परास्त करतो. जाळ्यात सापडलेला सिंहही उंदराला शरण जातो व उंदीरही त्याची मुक्तता करतो. तेव्हा Survival of the Fittest हे तत्व नेमके कोणाला लागु पडतो ? केवळ संधी मिळण्याचा अवकाश, सर्वच स्थिती बदलून जाते. हत्तीही सिंहाला मारतो तर सिंहही हत्तीला. बैल वाघाला बैलाला. पण हत्ती किंवा बैल भक्षणासाठी प्राणी मारीत नाहीत हेही लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणून सामर्थ्यवादाचा निकाल निश्चित स्वरूपाचा नसतो. यातील उपहास एका लोककथेत केला आहे---

एका साधूच्या आश्रमातील उंदरावर मांजराने हल्ला चढविला. तेव्हा उंदराची दया येऊन त्याचे बल वाढविण्यासाठी, आपल्या मंत्रप्रभावाने साधूने त्याला मांजर बनविला. अशाच काही प्रसंगाने शेवटी त्या प्राण्याला कन्येचे रूप मिळाले. मागील अनुभवांवरुन संरक्षणाचा प्रश्न कायमचा सोडविण्यासाठी ती कन्या सर्वप्रतापी सूर्याला देऊ केली. तेव्हा मनोदय ओळखून सूर्याने सांगितले की त्याच्यावर ढग आक्रमण करू शकतो. मग साधू ढगाकडे गेला. पण ढगाने त्याच्यापेक्षा पवन सामर्थ्यशाली असल्याचे सांगितले. पवनराजाकडे गेल्यावर त्याने पर्वताच्या सामर्थ्याची खात्री दिली. नाईलाजानने साधू पर्वतराजाकडे गेला तेव्हा पर्वत पोखरणारा उंदीर बलिष्ठ ठरला !! ही कथा तात्त्विक नसली तरी तत्त्वबोधक खास आहे. Fitness किंवा समर्थता एखाद्या वर्गात किंवा प्राण्यात सर्वार्थाने कधीच नसते.

दुर्बलांनां बलं राजा ।

समर्थता आणि जय पुष्कळ वेळा संधिनिष्ठ असतात. संधी कधीच स्थिर नसते. म्हणून शरीरिक बल, पराक्रम, पात्रता यांची लक्षणे सुनिश्चित ठरू शकत नाहीत. तुलनावस्तु बदलली तर तुल्याची किंमत बदलत राहते.

सूरं मण्णइ अप्पाणं जाव जेयं ण पस्सइ ।

जुज्जंतं ददधम्माणं सिसुवालो व महरहं ॥

---- सूयगडं, १३/१.

खरा जेता दिसत नाही तोपर्यंत प्रत्येक जण स्वतःला शूर समजतो. परन्तु प्रत्यक्ष लढण्याचा प्रसंग आल्यावर मात्र महारथी कृष्णाला पाहून शिशुपालाची जी दशा झाली तीच त्याची होत असते. म्हणून मत्स्यन्याय किंवा भक्ष्यन्याय संपूर्ण जीवनाचा तत्त्वार्थ होऊ शकत नाही. जीवन त्याहून फार विशाल आहे! मत्स्यन्याय खोटा नसला तरी तो एक जीवनधर्मातील अपवाद आहे. तो काही प्राण्यामध्ये आढळला तरी मानवाला मात्र इष्ट नव्हे. मानवी जीवन विवेकानुसारी असते. तेथेही मत्स्यन्याय बोकाळला तर ती आपत्ती नष्ट करण्यासाठी मानव सदेव कटिबद्ध असतो. त्यासाठी मानवाने कृतयुगाच्या प्रारंभाकालापासूनच राज्यसंरथेची स्थापना केली आहे. आणि त्याचा आदर अव्याहत होत आहे. दुर्बलानां बलं राजा ही धारणा अंगीकारली आहे. यातील राजा प्रतिकात्मक आहे. आजच्या लोकशाहीत यालाच Rule of Law किंवा न्यायप्रणीत शासनपद्धती म्हणता येईल. कायदा सर्व समर्थ असून तो दुर्बलांना आत्मसंरक्षणासाठी बलप्रदान करतो. पूर्वी हेच कार्य राजा करीत असे. कारण तो आत्महित करण्यात सिध्दहस्त ठरल्याने परहित करण्याच्या त्याच्या क्षमतेचे क्षेत्र विस्तारत असे. त्यातही तो वरदहस्त ठरला तर त्याला प्रजापाल म्हणून मान्यता मिळे. अशा समर्थ राजाला सत्याच्या ऊर्जेने असत्याचा परिहार करण्याची विज्ञापना केलेली आढळते---

ऋतेन राजन्ननृतं विविज्चन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेही ।

---- ऋग्वेद, १०/१२४/५-----

महापुराण किंवा जैन-जैनेतर नीतिग्रंथांमध्ये आपल्या राज्यसंस्थेचा हेतू नानाप्रकारे स्पष्ट केलेला आढळतो. त्यातील-----

राजास्य जगतो हेतुर्वृद्धेः ।
आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां मतः।
दुर्बलानां बलं राजा।

इत्यादी विधाने मानवी जीवनावर स्पष्ट प्रकाश टाकतात. मानव हा एक उन्नयनशील प्राणी आहे. विवेक हा त्याचा मूलाधार आहे. पापपुण्याचा विश्लेष हा त्या विवेकाचा प्रधान गुण आहे. म्हणून क्षुद्र प्राणिजीवनातील दृश्य घटनांवरुन मानवी जीवनाची मीमांसा करता येत नाही. हिंसा-नाश टाळून सर्वांच्या हितसुंखाची वृद्धी करणे, दयाभाव बाळगणे, बलप्रदान करणे ही राज्यसंस्थेची प्रधान कर्तव्ये होते. अशी कल्याणकारी राज्यसंस्था मानवी जीवनाचे प्रतीक आहे. दण्डसंस्था तिचे सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य आहे. राजाचे बल हे सर्व दुर्बलांचे बल असल्याने त्याहून सबल दुसरा कोणी ठरु शकत नाही. म्हणून मत्स्यन्यायाचा आपोआप परिहार होतो. तेव्हा मानवी जीवनाच्या संदर्भात ‘एक जीव दुसऱ्या जीवाला खाऊन जगतो’ या विधानाला कोणताही अर्थ उरत नाही. जीवनातील कल्याणाची ही किमया जैन संस्कृतीने मुळरंभापासूनच साध्य केली आहे. तिची प्रकृतीच सर्वोदयी आहे. म्हणूनच विश्वातील घटनेतून बोध घेण्याची तिची प्रवृत्ती वेगळी आहे.

राज्यसंस्था मानवीजीवनातील सर्वस्पर्शी संस्था आहे. बलाचा दुरुपयोग टाळून सदुपयोग करणे, समता प्रस्थापित करणे, सामान्य जनांना आनंद देणे (महापुराण, ३८/२५७), प्रजेला अन्यायामध्ये प्रवृत्त होऊ न देणे (महापुराण, ३८/२५८) बलाचा दुरुपयोग करणाऱ्यांचे शासन करणे, शिष्टांना सदाचारात मदत करणे आणि मानवधर्माचे रक्षण करणे (महापुराण, ३८/२५९) ही राजाची मुख्य कर्तव्ये होते. विषमता पूर्णपणे नष्ट झाली नाही तरी तिला अन्यायकारक ठरु न देणे आणि अन्याय घडल्यास त्याचे निवारण करता यावे यासाठी दण्डसंस्था स्थापूर ती राजाच्या हवाली केलेली असते. कषायप्रेरित विकारप्रवृत्ती जरुर दण्डनीय आहे. भोगभूमीत किंवा

सत्ययुगात नीतिपालन सहज शक्य हेत असे. पण पुढील काळात कषायप्रेरणा वाढल्याने अपराध घडू लागले. त्याचवेळी समतेच्या परिपालनासाठी ऋषभनाथांनी राज्यसंस्थेची प्रतिष्ठा केली. आणि दुर्बलानां बलं राजा ही नीती चिररुढ केली. येथील जीवनाचा हेतू सदा सर्वकाळी शांती, समाधान, समता, गुणसमृद्धी या मार्गाने परिपुष्ट झाला आहे.

वैर कारण

विकारप्रवृत्ती आणि कषायप्रेरणा ही जीवनव्यवहाराची लक्षणे असली तरी ती जीवाचे गुणधर्म नव्हते. रोगलक्षणे रोग्याचे गुणधर्म नसतात त्याप्रामाणे. उपचाराने तो रोग व ती लक्षणे नष्ट करता येतात. त्याचप्रमाणे समता, न्याय, मैत्रिभाव इत्यादीच्या अभियोगाने वैरभावादिकांचे शमन करता येते. रोगाचा प्रादुर्भाव साहजिक असला तरी तो जीवनाचा अविनाभावी अंश नव्हे की गुणधर्म नव्हे. तसेच विकारही. केवळी आहारासाठीच हल्ला होतो असे नाही. ईर्ष्या, द्वेष, उन्माद, अज्ञान इत्यादी विकारही वैराची कारणे असततात-----

ईसा-वसेण एए अवरोप्पर---पसर---वेर---वेलविया ।

जुज्जंति पेच्छ पसवो अण्णाण---महातमे छूढा ॥

----- कुवलयमाला, पान ३०१, ओळ ३.

पुरिसा कसायवसगा करेंति एककेककम--विरोहं ।

----- पउमचरियं, ४/४९.

वीराची वीरता

या विकारवशतेमुळेच संस्कृतीची हानी झालेली आढळते. तेव्हा मानवाने आपल्या वीरतेचा, तेजाचा, क्षमतेचा उपयोग करण्याची दिशा बदलून शहाण्याचा मार्ग अनुसरावा----

मोत्तुं कसाय---जुज्जं संयमजुज्जेण जुज्जिमो एण्हि ॥

---- पउमचरियं, ४/५१.

हा जो लढण्याचा मार्ग भरत--बाहुबलीना आखून दिला आहे तो सर्वांनी अंगीकारावा. तो सार्वत्रीक हिताचा आहे, शांतिप्रद आहे. विकारप्रधान व विवेकप्रधान अशी वीरता दोन प्रकारची आहे. पहिली बालांची तर दुसरी चतुरांची. म्हणून आत्मौपम्य दृष्टीने हिताचा अंगीकार करावा----

----- सूयगडं, १/८/१८.

हीच खन्या विराची वीरता असे सूयगंड या आगम ग्रंथात (१/८/१ ते १८) विधान आहे.

तेजो यस्य विराजते स बलवान् । हे तेज म्हणजेच आत्मवीर्य. जीवाचे स्वतत्त्व. या तेजाचे संवर्धन म्हणजेच गुणानुसारी जीवन किंवा सांस्कृतिक अभियोग होय. अशा आत्मगुणांच्या आराधनेत ‘ मारा आणि जगा’ ही धारणा विराधक ठरते. तेज आत्माच्या ओजोगुणावर अधिष्ठित असते, देहाधिष्ठित नव्हे! तेज स्वतत्त्वाचा प्रत्यय आहे, वासनांचे आक्रमण नव्हे. खरे गुण नेहमीच इतर गुणानाही साधक व पोषकच असतात. विरोधशिवाय प्रगती हीच तर संस्कृतीची खरी गुरुकिल्ली. ही किल्ली हरवल्यामुळेच ‘ जीवो जीवस्य जीवनम् ’ या सूत्राच्या अर्थाचे महाद्वार उघडता येत नाही.

अहिंसेची प्रतिष्ठा

ही आत्मग्राही वीरता असाध्य किंवा अनैसर्गिक नाही. रुग्णावस्थेनंतरही स्वारश्य जितके संभवनीय तितकाच हा मार्गही. प्रसंगी पशूसुधा या मार्गाचा अवलंब करतात तर मानवाची काय कथा? सत्त्वेषु मैत्री या भावनेतील संस्कारी प्रभावाने प्राण्यामधील वैर काही काल तरी शमते. हा प्रभाव काही कमी गणता येत नाही. अहिंसा मार्ग आणि समण संस्कृती सर्वप्रभावी आहे ते याच अर्थाने. ही सातिशयता संपन्न करणे हाच मानव्याचा मूळ हेतू. पतंजलीच्या योगसुत्रामधील (२/३५).

‘ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्यन्निधौ वैरत्यागः । या विधानात आणि त्यावरील
 ‘शाश्वतिकविरोधा अप्यश्वमहिषमूशकमार्जाराहिनकुलादयोऽपि भगवतः प्रतिष्ठिताहिसस्य
 सन्निधानाच्चित्तानुकरिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥’

या त्यांच्या टीकेत्तही असा प्रभाव मान्य केलेला आहे. असे चित्रण जैन साहित्यात विपुल आढळते. कुबलयचन्द्र राजकुमाराला असाच अनुभव समणसान्निध्यातील एका वनविभागामध्ये प्रत्ययास आला----

खेल्लांति वग्ध-वसहे मुझे कीलंति केसरि-गङ्गंदे ।
 मय-दीविए वि समयं विहरंति असंकिय--पयारे ॥
 अण्णोण्ण-विरुद्धाइं पि इय राय-सुओ समं पलोएङ्ग ।
 विसंभ-णिभर-रसे सयले वण-सावए तत्थ ॥
 भगवओ उवसमप्पभावेण विरुद्धाणं पि पेम्मं अवरोपरं सउण-
 सावयाणं जायङ्ग ’ त्ति ॥

----- कुबलयमाला, पान २८, ओळ २२ते ३२

वाघ, बैल, सिंह, हत्ती आनंदाने एकत्र खेळतात. हरिण आणि चित्ता निर्भय मनाने यंगत सोबत विहार करतात. हे सर्व प्राणी नेहमीच परस्पर वैरी असूनही युवराज कुबलयचंद्राने त्यांना एकत्र नांदताना पाहिले. त्या वनातील सर्वच श्वापदे परस्पर विश्वासात दंग झाली होती. जैन मुरीच्या उपशम भावनेच्या अभिभावाने परस्पर विरोधी असणाऱ्या पशुपक्ष्यांच्याही मनात प्रेमभाव निर्माण होतो व असा.

सुखस्वरूप धर्म

हा परिस्थितिजन्य प्रभाव असला तरी सम्यक्त्व आणि संयम या आंतर मार्गानेही प्रशमभाव, समताभाव मैत्रीभाव साधता येतो. अज्ञान आणि अंधरुढी टाकल्या पाहिजेत. कुलाचार, अंधानुकरण, गंमत, उपजिवीका किंवा धर्ममार्ग कल्पूनही निरनिराळ्या मिषाने हिंसा करण्याची प्रवृत्ती आढळून येते. ती सर्व मूढताच होय. मानवी जीवनाचा उद्देशर पुरुषार्थप्रधान आहे. ही पुरुषार्थपर वृत्ती मानवाने सोडनली तर मानव दानवापेक्ष्या वेगळा राहणार नाही. श्रद्धापूर्वक गुणविकासाचा प्रयत्न करणे ही मानवी प्रकृतीचा आहे. ही समण संस्कृती सर्व पारण्यांच्या चित्ताला सुख-शांती देणारी आहे. सर्व प्रकारच्या ऐहिक वैभवालाही हाच परमभाव कारणीभूत आहे. म्हणून अर्थाची व कामाची पूर्ती होण्यासाठीही या समताधर्माची कास धरली पाहीजे. तिन्ही पुरुषार्थानी जो वंचित असतो तो केवळ जनावरच नव्हे तर एक श्वसनशील प्रेत होय----

धम्मतथ---काम---रहिया बुहयण---परिणिंदिया गुण---विहूणा।
ते होंति मय---सरिच्छा जीवंत ---- मयल्लया पुरिसा ॥

----- कुवलयमाला, पान ४८. ओळ १४.

या समतामय समण संस्कृतीच्या विरुद्ध जे उपदेश देतात ते आपले आप्त नव्हेत. हिंसक आत्मा आपला असूनही आप्त नसतो. आप्तता इष्टतेवर अवलंबून असते. ही आप्तताच समतेची माता आहे. हिंसेमुळे मात्र ही आप्ततेची भावना मरुन जाते. जिनागमामध्ये तर समतेला आद्य स्थान आहे. सर्व मांगल्याचे, सुखाचे, शांतीचे, वैभवाचे मूलकारण हा समभावच होय. जगातील सर्वच सुखसुमने या समण---संस्कृति ----तरुचा केवळ बहार होय-----.

जं किंपि कह वि कस्स वि कत्थ वि सोक्खं जणस्स भुवणम्मि ।
तं जिण-वयण-जलामय-णिसित्त---रुक्खस्स कुसुमं तु ॥

----- कुवलयमाला, पान २१६/२५.

ऐहिक जीवनाला आवश्यक असलेलया साधन-सामग्रीतील सुधारणा आणि त्यामुळे वाढणारी माणसाची कार्यक्षमता व जीवनपात्रता याच बाबी केवळ महत्त्वाच्या नसून आपल्या जीवनयोगातून निर्माण होणाऱ्या मानसिक समाधान, शांती, गुणवत्तेची व कला-चातुर्याची वाढ, आत्मगौरव आणि व्यक्तित्वाची थोरवी अशा भावस्थितीलाच मोठी किंमत असते. सत्त्वशील भावावरथेतील जीवनानुभूतीतून जी मानवी मूल्यांची धारणा, साधना व सिध्दी यासंबंधी गुणमूलक श्रद्धा पोसवली जाते तिलाच सार्वाधिक श्रेष्ठ रथान आहे.

आपल्या जीवनानुयोगाला अनुसरून विरोधी प्राण्याशी अगर निसर्गशक्तीशी सामना करीत असताना किंवा युद्धप्रसंगी सन्मान--विजय प्राप्त करून घेताना मानवी मूल्यांची साधना अभंग ठेवणे हे मानव्याचे पहिले लक्षण आहे. मत्स्यनीतीलील सामर्थ्यवादालाच जीवनपात्रता किंवा मानवी गुणवत्ता समजण्यात नेमकी हीच मूल्य---साधना भंग पावते. त्यामुळे मानव हा दानव किंवा क्षुद्र प्राणी ठरतो. या उलट ती मूल्यसाधना अक्षुण्ण ठेवण्यासाठी जो प्रयत्नशील राहतो तो क्षात्र ठरतो. खरा क्षत्रिय त्या मुल्यासाठी आपले प्राणही पणास लावतो. आणि सांस्कृतिक इतिहास त्या क्षात्रतेजाने उजळून निघतो. आपला आदिम इतिहास मूल्यसाधनेच्या महान सिध्दीमुळे अधिकोत्तर उजळलेला दिसतो.

केवळ Biological Life किंवा देहस्थिती महत्त्वाची नसून मानव्याची साधना त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे. जगणे प्रेय असले तरी जगविण्याची कला श्रेय आहे हे विसरण्यात आपलाच श्रेयोमार्ग चुकतो. आजपर्यंतच्या थारे-----महातम्यांच्या आणि क्षात्रतेजाच्या इतिहासावरु न हाच बोध सिध्द झालेला आहे. म्हणून देह जीवनपेक्षा या मूल्यांचा विचार आणि साधना अधिक श्रेष्ठ आहे. देहाच्या पगरजेची पूर्ती झाल्यावर विकारांची व्यग्रता काही काळ शमते. हे शमन उन्हातून सावलीत येण्यासारखे आहे. व्यग्रतेचे शमन ही सुखाची बाह्यवस्था होय. तिची अस्था साहजिक असली तरी त्या स्थितीला खरी सुखस्थिती म्हणता येत नासही. म्हणून रोगाप्रमाणे या व्यग्रतेचा मुळातून परिहार करून गुणस्थिती समृद्ध करावी. गुणशिलता तर केवळ सुखस्वरूप असून ती जीवाची स्वभावस्थिती आहे. त्यामुळे उन्हात जाणे घडतच नाही.

मग सावलीचा शोध कुठला? क्षुधा आणि आहार हे ऊन----सावलीसारखे बाहरिस्थितीचे निदर्शक आहेत. गुण मात्र स्वस्थितीच असल्याने त्यात अवस्थांतरण संभवत नाही. त्यात निरंतर सुखदशा अवतरते. मूल्यकल्पनेला याच भावस्थितीचे अधिष्ठान लाभलेले आहे. या मूल्यकल्पनेचा उदय मनोमनी होत राहणे ही मानवाच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे. आणि या घटनेची इतिहासही मानवा इतकाच प्राचीनतम आहे. या घटक तथ्याने विरहित असे मानवी जीवन कल्पण्यात अनुपलब्धी दोष घडतो.

जीविताच्या अनेक अवस्थांरामधून वाटचाल करीत असताना या मूल्यकल्पनेचा सर्वतः त्याग करणे मानवाला कोणत्याही काळी जमलेले नाही. होकायंत्रातील काटा प्रसंगी कितीही थरथरला तरी तो स्थिरावताना दक्षिणोत्तर दिशा सोडू शकत नाही. त्याचप्रमाणे अनेक आपद्धर्मातून पार होत असतानाही या स्वाभाविक आणि स्वस्थितिमूलक मूल्यकल्पनेचा परित्याग करणे मानवी जीविताला शक्य झालेले नाही.

शुभाशुभ कल्पनांचा, कुलाचारांचा, धर्मचरणांचा आणि तत्त्वश्रद्धांचा उदय देखील अगदी याच मनःस्थितीतून झालेला आहे. आत्मार्पण---बलिदानाचे महत्त्व, गुणांची पूजनीयता, दैवतांची अर्हता, आप्तांची इष्टता, विव्हलांच्या उद्धारासाठी समर्थता आणि दुर्बलसाठी सामुहिक बल निर्माण करून मत्स्यन्यायाला प्रतिष्ठा मूल्यानुसारी जीवनानुयोगामुळेच संपन्न झाली आहे. अशा वाटचालीतूनच मानवाने आपला इतिहास घडविला आहे.

मानवाने या वैचारिक कल्पनाशक्तीचा उदय सतत होत राहणे हा त्याच्याच मनाचा गुणधर्म आहे. या मानससंस्थेच्या आणि ओजोधर्माच्या प्रभावामुळेच आपल्यासारख्या प्राण्यांना मानव ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. म्हणून मननाधिष्ठित भारतीय परंपरेचे अन्य कोणत्याही अवस्थेतून उन्नयन झालेले आढळत नाही. याचमुळे आपली संस्कृती सर्वोदयशाली, कल्याणदायीह व गुणानुगामी आहे. इतर संस्कृतीपेक्षा आपल्या संस्कृतीचे जे वैशिष्ट्य आहे ते हेच होय.

आदिम इतिहासाचे ज्ञान सन्मानाचे, पराक्रमाचे, बलाचे ऐश्वर्याचे समतेचे आणि स्वाभिमानाचे मूलस्त्रोत आहे. त्याच्या अभावाने ग्लानी येते, उदासीनता व आळस वाढीस लागते. स्वतःच्या इतिहासाच्या विस्मरणाने परकीय प्रेरणा उसनी घ्यावी लागते आणि त्यातून अनेक अनिष्टे उद्भवतात. परकीय प्रेरणेने केवळ बौद्धिक आनेद लाभला तरी त्यातून स्वोन्नतीच्या मूल्यगुणांची प्रक्रिया सुरु होत नाही. म्हणून स्वकीय इतिहासज्ञानाची मातब्बरी मोठी आहे. इतिहासाचे मूलभूत प्रयोजन जाणले पाहिजे. त्याशिवाय स्वराष्ट्रीयत्वाचा अभ्युदय प्राप्त करणे कठीण आहे. स्वतःचा पूर्वेतिहास व सध्यरिथ्ती आणि परकीयांचा प्राचीन व समकालीन इतिहास यांच्या परिशीलनाने व तुलनेने जीवनदुष्टीमध्ये विशालपणा, बुध्दीमध्ये प्रगल्भता व वर्तनामध्ये विचक्षणता आणता येते. म्हणून आदिम इतिहासाच्या प्रत्येक अंगाचे पद्धतशीर अभ्यास करून विकासाची सामग्री वाढविली पाहिजे.

प्रयोगनिष्ठ शास्त्रज्ञांची अगतिकता

मात्र या युगात कल शास्त्रभिमुख आहे. प्रयोग पद्धतीने चेतना तत्त्व व त्याला अनुसरून अविष्कृत होणारे मानवी मनोव्यापार यांचे विश्लेषण व्हावे तितके झालेले नाही. परंतु चेतनाधिष्ठित मानवता आजच्या शास्त्राला अमान्य आहे असेही नाही. उत्क्रांतिवाद हा अभ्यासातील केवळ एक टप्पा आहे. ते परमतत्व नव्हे! अलीकडचे काही शास्त्रज्ञ, मानव हा माकडापासून नव्हे तर अस्वलापासून उत्क्रान्त झाला असे मानतात. नेपल्समधील एक सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ डॉ. ॲमेनडोला यांनीही असेच प्रतिपादन केले आहे. शिवाय सन १९६९ च्या सप्टेंबर महिन्यात इंग्लंडमधील ॲक्सफोर्ड येथे ‘आध्यात्मिक व चेतनाधिष्ठित अनुभवांचे शास्त्रीय संशोधन केन्द्र’ अशा नावाची संस्था स्थापन झाली आहे. या संस्थेचे संस्थापक, संचालक व मार्गदर्शक सर ॲलिस्टर हार्डी असून ते ॲक्सफोर्ड विद्यापीठातील प्राणिशास्त्राचे प्रसिद्ध प्राध्यापक आहेत. अलिकडील सर्व शास्त्रज्ञ चेतनामय, मनोमय व सामान्य देहगत प्राणिजीवन, या सर्वांचे विवरण भैतिक व रासायनिक शास्त्रातील सूत्र-प्रणालीनेच करू इच्छितात. हा एक अद्वाहास आहे पण तो योग्य नव्हे असे हार्डीचेही मत आहे. कारण सजीव हे नुसती रासायनिक व ऐंट्रियिक यंत्रे नव्हेत. त्यांची उत्पत्तीही आकस्मिक नाही. प्राण्यांचे व्यवहार जरी शरीराच्या

संकरधर्मातून अविष्कृत होत असले तरी प्राण्यांचे मूलतत्त्व वेगळे आहे. त्यांचा परस्पर संबंध असतो हे खरे असले तरी तो संबंध नेहमीच कार्यकारण भावाला अनुसरूनच असतो असे नाही.

आजच्या प्रयोगनिष्ठ शास्त्राला चेतनामय अवस्थेला अर्थ कळलेला नाही. ही चेतनामय अवस्थेचा अर्थ कळलेला नाही. ही चेतनाची सत्तामय अवस्था मानवप्रमाणेच उच्च कोटीतील इतर प्राण्यामध्येही स्पष्टपणे जाणवते. या अवस्थेचे मूळ कारण मेंदूतील केवळ पार्थिव व रासायनिक प्रक्रियांना कवटाळले.

मानवधर्म

यास्तव मानवी समाजातील विषमता बदलण्याची मूळ्ये वेगळी असून ती मानवधर्मावरच अधिष्ठित आहेत आणि असली पाहिजेत. मानव्याच्या मार्गावर आत्माहूती, स्वार्थात्याग, परार्थबुद्धी, उध्दार, राष्ट्रभक्ति, समाजसेवा, दलितसेवा, रुग्णसेवा, प्रजापालन, हितोपदेश, स्वपर-कल्याण, शिक्षण इत्यादिरूपाने संस्कृतीची दीपगृहे उजळत आहेत. अशा गुणांचा अभाव इतर प्राण्यांमध्ये आढळून येते असतानाही या दोन निरनिराळ्या जीवनक्रमांची तुलना एकाच तोलाने का करावी ?

पुष्कळांचा असाही एक गैरसमज आहे की जीवनाच्या खालच्या थरातील व्यक्तीलाच समता हवी असते आणि ज्यांना आपल्या अंगभूत गुणांची श्रेष्ठता ठाऊक असते त्यांनाच मुक्त स्वातंत्र्य हवे असते. पण हे पूर्ण सत्य नव्हे. रहाही आभास अन्यथा विचारसरणीतूनच निर्माण इगालेला आहे. सर्वच मानव किंवा कोणताही एक मानवसमूह सदा सर्वकाळी अशा नीच विचासरणीचा दास असत नाही. तो केवळ स्वार्थाचाच विचार करतो हा विचार आभासमय आहे. श्रेष्ठ लोकच समानता निर्माण करण्यासाठी झटतात. उलट कनिष्ठ किंवा दलित व्यक्ती लाचार बनते, ती तत्त्वाच्या अविष्कारासाठी व समाजातील विचारधार बदलण्यासाठी झटण्यास अपात्र असते. या शिवाय सामान्य माणूसही गुणप्रियच असतो. छळवाद केवळ उन्मात्तांचाच जीवनक्रम

असतो. अशा उन्मात्तांना मानवी प्रतिष्ठा कधीच लाभलेली नाही ! म्हणून त्यांच्याच विचारधारेतून संपूर्ण मानवी जीवनाचा अभ्यास करण्याचा अभिनिवेश कोणीही उराशी बाळगू नये.

मानवी गुणांचा भारतीय आदर्शवाद दांभिक असून तो जीवनानुसारी नाही असे म्हणजे आत्मघातकीपणा आहे. यासाठीच भारतीय जीवनाचा अभ्यास भारतोत्पन्न दृष्टिकोणातून केला पाहिजे. परकीयांच्या दृष्टीने पाहण्यास आपल्या कित्येक पिढ्यांची फसगत झाली आहे. ती यापुढे तरी टाळण्याचा प्रसत्न केला पाहिजे. त्यासाठी कदाचित आपणास आर्यपूर्व काळातीन भारतीय जीवनाचा खोलवर अभ्यास करावा लागेल. कारण वैदिक आर्यसुधा बाहेरुनच भारतात आले असल्याने येथे ते उपरे ठरतात ही सत्य स्थिती आहे. युगानुयुगाच्या जीवनप्रक्रियेमुळे त्यांच्याही भारतीयत्व संक्रमित झाले असणे शक्य असले तरी या भारतभूमीवर पाऊल ठेवताना आपल्याबरोबर जी जीवनदृष्टी घेऊन ते आले ती मात्र अभारतीय आहे. ती दृष्टी कोणत्याही कारणाने स्वीकारून केलेला भारतीय जीवनाचा अभ्यास शुद्ध स्वरूपाचा ठरणार नाही. संकरयोगामुळे पीक संवधित होत असले तरी तो योग तत्वाला पुष्ट करीत नाही . मानावताही त्या नियमाला अपवाद ठरण्याची फार मोठी शक्यता आहे !!

गाजलेल्या राजकीय व सामाजिक क्रन्त्या इतिहासप्रसिद्ध आहेत. या ऐतीहासिक क्रन्त्यांचा खूपच बोलबाला झालेला आहे. पण त्यातून माणूस किती बदलला झालेला आहे ? गेल्या चार हजार वर्षांत तरी मानवी स्वभाव बदललेला नाही अशी इतिहासाचीच साक्ष आहे. साधने आणि क्लृप्त्या बदलल्या पण हेतू आणि फलित यात मुळीच बदल झालेला नाही. युद्ध करणे, तह करणे, स्वारी करणे, माघार घेणे, संकंत करणे, मैत्री करणे, तटस्थ राहणे, मदत देणे किंवा नाकारणे इत्यादी क्षेत्रांतील मानवी स्वभावात मूलतःफरक झालेला नाही. कोणी राजकीय दृष्टीने पुढारलेले किंवा मागासलेले असले तरी त्यांच्या मानवी मूळ भावना एकच असतात. ज्या सत्ताधान्यांच्या विरुद्ध बंड करण्यास विरोधी लोक उभे ठाकतात ते स्वतः मात्र सत्तेवर आल्यानंतर तसलाच उन्मत्तपणा अगदी सहजपणे करतात.

कवचित् प्रसंगी मानवी गुणांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडतो, नाही असे नाही. नव्या परिस्थितील नव्या पेचप्रसंगांचा अभ्यास करून विचारपूर्वक घेतलेले निर्णय मानवी जीवनाला लाभदायक ठरतातही. एखाद्या चर्चिलचे वक्तृत्व हजारों सैनिकांपेक्षा जास्त मोलाचे ठरते. नवे डावपेच, तीव्र मानवी प्रेरणा, अमोल प्रसंगावधान, गितिमान कौशल्य, बंधुत्वाची वा राष्ट्रभक्तीची ऊर्मी अशा मानवी प्रकर्षमुळे नवी राज्ये निर्माण होऊ शकतात. पाश्वर, मॉर्स, पाश्वर, मॉर्स, एडिसन, फोर्ड, भाभा, बोस, लेनिन, ताओ, म. गांधी, मार्टिन ल्यूथर किंग अशांच्या प्रयत्नामुळे परंपरागत जीवनाची घडी बदलते. परन्तु कितीही मोठी विभूती अवतरली तरी मानवी संस्कृती किंवा संस्कारानुसारी जीवनपद्धती फारशी बदलत नाही. कारण संस्कृती प्रसंगानुसारी नसून ती मानवातील मूळ अधिष्ठित असते.

आपद्धर्माप्रमाणे संस्कृती केवळ प्रासंगिक मूल्यांवर जगत नाही. दीर्घ कालीन अनुभवजन्य इ आनाचा परिणाम संस्कृतिक मूल्यांवर होता असला तरी केवळ वैयक्तिक अनुभूतीच्या धारेतून संस्कृतीचा अखंड प्रवाह निर्माण होत नाही. मानवतेच्याच सिद्धीचा परिपाक म्हणजे सनातन संस्कृती होय. नवी सुधारणा जर या मानवतेच्याच कक्षेत समाविष्ट होण्यासारखी असली तर ती स्वीकृत ठरते. संस्कृतीच्या या गुणामुळेच नवे प्रश्न, नव्या रीती नीट पारखल्या जातात. आणि त्यातून कालानुसारी नवे सामर्थ्य मिळत राहते. केवळ नीतिनियमन म्हणजे संस्कृती नव्हे. आचार-नियम स्थळ-कालपरत्वे भिन्न भिन्नच नव्हे तर परस्पर विरोधीही आढळतात. आपल्याच संस्कृतीतील काही विवाह-प्रकार आज अशुभ वाटत असले तरी एके काळी त्यांना मोठी मान्यता होती. कारण या गोष्टी परिस्थितिसापेक्ष असतात. संस्कृती परिस्थितीच्या पोषाखात वावरत असली तरी तिचा आत्मा वेगळा असतो. तो मानवी तथ्याला अनुकूल असतो.

भारतीय संकृतीचा मूळ गाभा

सनातन मानवी तथ्ये मात्र देश-काल-परिस्थितीच्या त्रिंगडयातून जन्मत नसतात. तर ते मानवतेचे अंगभूत अंश किंवा घटकमूल्ये बसतात. शेतीप्रधान जीवनातील 'लोकांच्या संस्कृतीचा तोडावळा औद्योगिक क्रांतीने बदलत असला तरी त्या दोन जीवनपद्धतीमधील लोकांची मूळ

सेस्कृती वेगळीच असते असे नाही. हस्ताक्षररांच्या विविध स्वरूपामुळे तत्वार्थ बदलत नाही. निरनिराळ्यां आजीविकांमधील लोकांची एक राष्ट्रीयता, एकतेची भावनाएकच संस्कृती असणे अनैसर्गिक नव्हे. जीविकेचा उद्देश वेगळा असल्याने त्यानुसार संस्कृतीमध्ये बदलहोतोच असे नव्हे. म्हणूनच एकाच संस्कृतीच्या प्रांगणात उपजिविकेची विविधता आढळते. उलट दोन समाज देवभक्त असलक तरी केवळ त्या देवभक्तीमुळे त्यांची मानवी श्रधा एकरुन असतेच असे नाही. एकजण भीतीच्या पोटी देवकल्पना उराशी बाळ्यान त्या त्या देवतेलस तृप्त करण्याचा प्रयत्न करतो, तर दुस-याची देवकल्पना आत्मगुणांच्या साक्षात्कारातून जन्माला आलेली असते. म्हणून देव-देवता तर्पणाचा हेतू व मार्ग आणि आत्मगुणाच्या सिणदीची साधना व हेतू यात महदंतर आहे. आणि हेच अंतर संस्कृतीच्या मूलस्त्रोचे निरदर्शक आहे. त्या दोन संस्कृती वेगवेगळ्या होत.

यापैकी शुद्ध भारतीय संस्कृती कोणती हे ओळखणे आवश्यक आहे. त्यामुळेच स्वत्वाची जाणीव जागृत होईल ! ही परंपरा कितीही जुनी असली तरी ती ज्ञात होणे हिताचे आहे. मार्गदर्शक आणि प्रेरक ठरणार आहे. कारण तोच भारतीयत्वाचा मूळ गाभा आहे. मूर्ती कितीही अलंकाराप्रिय असली तरी अलंकाराचे ते वलय दूर केल्याशिवाय मूर्तीच्या अंगभूत आकाराचे सम्यगदर्शन होत नाही. पुढे देहाचाही आकार ओलांडून त्यातील चेतनातत्वाचा साक्षात्कार करून घेण्यातच खरी साधना आहे. कारण तेथेच गुणसिध्दी आहे. आणि केवळ ही गुणसिध्दीच कल्याणदायी असते ! ही आवश्यक अशी पारख टाळली तर गुणसिध्दी दुरावते, मार्ग चुकतो, प्रयत्न वाया जातो, अश्रधा मनात घर करते आणि कायमची फसवणूक होते. म्हणूनच धर्माचे पूर्ण उच्चाटन आजपर्यंत सिध्द झालेले नाही. जीवन व धर्म या दोहोंचा मूलाधार चेतना तत्वच असल्याने धर्माचाराचे स्वरूप बदलत राहिले तरी धर्मभावनेची चेतना सदैव अस्तित्वात राहाणारच आहे. धर्माचा साचा देखील सहसा बदलत नाही कारण दुसरा उपयुक्त साचा शोधून काढणे तितके सोपे नसते. म्हणून धर्म नष्ट करणे वा होणे ही दूरची बाब आहे. याच कारणाने धर्मनिरपेक्ष संस्कृतीचे एकही उदाहरण आढळत नाही. आजही नाही व पूर्वीही नव्हते. परंपरागत धर्माचार नष्ट करणा-या समाजालाही नवसमाजाच्या सुनियंत्रणासाठी धर्मच उपयोगी पडत आलेला आहे. म्हणून धर्माचे साकार दर्शन घडविणा-या दैवंताचे किंवा आयतनांचे अस्तित्व कर्मभूमीत सदैव आढळणारच. फक्त तत्संबंधी आचारपद्धती वा बाह्य रुढी बदलत राहतील एवढेच !

मानवता आणि शासनसंस्था

अशा जीवनानुसारी घटनांच्या आभ्यासामुळे व त्यांच्यामागील मानवी मूल्यांची जाणिवेमुळे मानवी स्वभावधर्म बदलण्यास, मदांध सत्तेचे अनुशासन करण्यास आणि व्यक्तिविकास साधण्यास मदत होते. वंश, जातीयवाद, धर्म आणि सामाजिक व राष्ट्रीय हक्क यासंबंधीची मिरासदारी विस्कलीत होते. उच्चतेची व बलिष्ठतेची विषम शिखरे समपातळीवर आणणे शक्य होते. समाजाच्या जीवनामध्ये स्फोटक परिस्थिती निर्माण झाली असताना क्रांतीच्या मार्गाने समतोलपणा राखला जातो. हा नवा बदल अनुकूल होण्यासाठी राष्ट्रीय श्रद्धा व राजकीय स्थिती सुधारणे आवश्यक ठरते. सांस्कृतिक स्फुलिंगांनी चेतोवृत्ती चेतविणे हा सर्व प्रकारच्या मानवी प्रगतीचा आधार आहे. अशी सर्व सूत्रे नीट सांभाळता येण्याची पात्रता अंगी अवतरण्यास मानवी मूल्यांचा आमूलाग्र अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

शासनपद्धतीमध्ये बरे-वाईट निवडण्यासंबंधी शाब्दिकवाद निर्माण करणे निरर्थक होय. पद्धतीमध्ये बरे-वाईटपणा धुंडण्यापेक्षा शासकातील गुणवत्ता वाढविणे हाच समाजसुखाचा एकमेव मार्ग होय. संस्कृतिबाह्य आणि संयमरहित शासनपद्धती ही वाममार्गीच असते. मग त्याला नाव लोकशाही असो वा दुसरे काही असो. शासनातील जीवनपद्धती केवळ हेतुबोधक आहे ! या युगामध्ये त्याचा अवलंब ही केवळ एक कल्पना मात्र ठरते. सत्ययुगासारख्या-भोगभूमीसारख्या निर्विकारी अवस्थेतच ती कल्पना प्रत्यक्षात अवतरणे शक्य समजावे. विकारबहुल जीवनामध्ये शासनसंस्था एक समाजाची अंगभूत गरज आहे. मात्र शासनाच्या सध्यःस्थितीमध्ये काही बदल हवा असेल तर समाजजीवनामध्ये विकास घडवून आणावा लागतो.

संस्कृतीचा मूलतंत्र

ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या वर्तणूकीसाठी प्रेरणेची गरज असते आणि प्रेरणा इष्ट मार्गाने कार्यशील होण्यासाठी तत्त्वश्रद्धेची गरज असते त्याचप्रमाणे सामाजिक समतोलपणा

साधण्यासाठी संस्कृतीच्या मूलस्त्रोताच्या शोधाची गरज भासते. नाही तर दिशाभूल होऊन कष्टाने घडवून आणलेली क्रांतीही केवळ उत्पातकरी ठरते. सामाजिक विद्वेष वाढतो. जीवनाची प्रतिष्ठा समतोल राहण्याएवजी विधात झालेलाच अनुभव जास्त वेळा प्रत्ययास येतो. म्हणून इतिहासाच्या शिक्षणातून माणसाच्या मनाचा विकास घडविता आला तर खरा समतोलपणा साधता येईल ! अशा साधनेमुळे अहंगंड व न्यूनगंड समपातळीवर येतात. माणूसकी स्थिरावत जाते. जनप्रतिष्ठेला समान वाव मिळतो. छळ, द्रोह, हीनता, क्षुद्रता इत्यादी समाज-जीवनाच्या विरोधी प्रवृत्ती क्षीण होतात. जित व जेत्यांमधील वितुष्ट नष्ट होते. युध्दातील तांत्रिक विजय माणुकीला पोषक ठरतोच असे नाही. उलट ऐनवेळी घेतलेली माघारही मानवी जीवनाच्या दृष्टीने मौल्यवान असू शकते. पुष्कळ प्रमाणात युध्दविजय तर सर्वच्या सर्व आक्रमणविजय घातकच ठरले आहेत.

जीवनमुल्यातील समतोलपणा साधता आला नाही तर लोकराज्याच्या नावाखाली लालसेने बरबटलेल्या व्यक्तीच्या हातामध्येच सर्व राज्यसूत्रे केन्द्रित होतात. आणि जो अनर्थ टाळावयाचा असतो तोच मुकाट्याने भोगावा लागतो. अशा प्रकारच्या सामाजिक, वांशिक व पारंपारिक हक्कासंबंधीच्या अन्यायाविरुद्ध चेतना निर्माण करणे हे इतिहासाचे सांस्कृतिक कार्य आहे. प्रगतिशील स्पर्धा व चढाओढ चेतनामूलक असल्यामुळे त्या संपूर्णपणे टाळणे योग्य नव्हे. पण असा प्रयत्न हा परस्परांच्या गुणांच्या उत्कर्षासाठीच राबवावा. त्यातून ‘मारा व जगा’ ही नीती पोसवू नये. गुणांचा उपयोग स्व-पर उत्कर्ष करण्यासाठीच असल्याने जगा, ‘जगु द्या व जगण्यासठी मदत करा’ अशा सहकार नीतीची कास धरावी. जगण्याबरोबरच जगविण्यामधील मानवीय आनंद ओजप्रद आहे. कारण जगण्यापेक्षा जगविण्यासाठी जी अधिकोत्तर पात्रता, कार्यप्रवणता आणि माणूसकी असावी लागते, तीच तेथे सिध्द होत असते.

मानवी विकासाची व आनंदमय जीवनाची ही धारणा चुकल्यानेच पुष्कळशा चांगल्या संस्कृतीचा विनाश झालेला आढळतो. तो नाश त्यांच्या अपात्रतेमुळेच झाला असे नाही. पराभव हा एक अपघातही असू शकतो. म्हणून आक्रमणात ज्यांचा पराभव होतो ते अपात्रच असतात असे म्हणवत नाही. कारण ज्यांचा जय झाला त्यांचाही अखेर नाशच झाला आहे. शिवाय युगारंभीच घडून आलेल्या भरत-बाहुबलीच्या युध्दाचे कारण, त्याची अपूर्व व आदर्श पद्धती, त्याची परिणती

आणि जित-जेत्यांनी अनुसरलेल्या मार्ग या ऐतिहासिक अनुभवामुळे पात्रतानुसारी जीवन (Survival of the Fittest) या स्वरूपाच्या नीतीला काही वैचारिक भूमिका लाभत नाही आणि काही चिरंतन अर्थ उरतोच असे नाही. तत्त्व जर तसेच असते तर सबळांचा वा जेत्यांचा नाश व्हावयास नको होता.

सुमारे ७ कोटी वर्षापूर्वी या पृथ्वीतलावरून Dinosaur एकाएकी नष्ट झाले. डायनॉसर म्हणजे विराटकाय सरडे. ज्ञात स्थलचरांपैकी सर्वात प्रचण्डकाय प्राणी. त्यांचे अश्मीभूत अवशेष सर्व जगभर - ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, आशिया अशा दूर दूरच्या खण्डातच नव्हे तर अगदी अंटार्टिका खण्डातही सापडले आहेत. हे सांगाडे हत्तीपेक्षाही महाप्रचण्ड आहेत. असे हे अगडबंब डायनॉसर या भूतलावरून एकाएकी पूर्णतः नष्ट का व्हावेत ? डार्विनप्रणीत जीवनाच्या कलहाचा व क्षमतेचा सिध्दान्त येथे लागू होत नाही. कारण त्यांना नष्ट करणारा त्यांच्याहीपेक्षा बलवान प्राणी त्या काळी अस्तित्वातच नव्हता. डायनॉसरप्रमाणे अनेक बलवान नष्ट झालेत. मॅमथ (Mammoth) हा प्रचण्ड केसाळ हत्ती तर गेल्या काही हजार वर्षातच नष्ट झाला आहे. तो विद्यमान हत्तीपेक्षा देहाकाराने बराच मोठा व बलिष्ठ होता. अशी अनेक उदारहरणे देता येतील. पण त्यांचा नाश होण्याचा उलघडा डार्विनचा उत्क्रन्तिवाद अगर जीवनकलहाचा सिध्दान्त करू शकत नाही एवढे नक्की.

- सामर्थ्याचे प्रयोगतत्त्व

Survival of the fittest किंवा जीवो जीवस्य जीवनम् । यातील Fitness चा व जीवनाचा वावगा अर्थ घेणारे स्वतःला वैश्विक किंवा निसर्गानुसारी किंवा बहुमतानुसारी समजतात आणि अहिंसाप्ररक जीवनमार्गाकडे व सत्त्वेष मैत्री या संस्कारी भावनेकडे कुत्सित दृष्टीने पाहतात. शिवाय आखिल मानवी जीवनातील मानवतेची सनातन उच्च जीवनतत्त्वेही त्यांना केवळ जैनाळू भासतात !! वास्तवता मात्र नेमकी याविरुद्ध आढळते. अहिंसाप्ररित उच्च तत्त्वेच वैश्विक असून बलाधिष्ठित जीवनवाद मात्र केवळ स्वार्थान्धतेने काळ्वळलेला आढळतो. नाहीतर १९०७ मध्ये साहित्य क्षेत्रातील नोबेल पारितोषिक मिळ्यून विश्वविख्यात झालेले साहित्यकार Rudyard Kipling सारख्या विरवंतांना सामर्थ्याच्या प्रयोगतत्त्वाचे दर्शन पुढीलप्रमाणे होण्याचे

कारणच काय त्यांनी आपल्या The Children's Song मध्ये मानवी सामर्थ्याच्या
उपयोगासंबंधी एक वैश्विक तत्त्व चपळक शब्दात मांडले आहे---

Teach us the Strength that cannot seek
By deed or thought to hurt the week;
That, under Thee, we may possess
Man's strength to comfort man's distress.

- Rudyard Kipling

हे देवा, निर्बलांना दुःख होईल अशा रीतीने प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षही ज्याचा वापर करता येत नाही अशाच सामर्थ्यवादाची आम्हाला शिकवण दे. तुझ्याच कृपेने आम्हाला मानवी संकटांची शांती करु शकणारी दैवी सामर्थ्य लाभो.

(१) कोणत्याही रीतीने दुर्बलांना दुखविणे हा सामर्थ्याचा उपयोग नव्हे. (२) उलट मानवी आपत्तीना परिहार करणे आणि शुभ संप्राप्तीसाठी झटणे हाच सामर्थ्याचा योग्य उपयोग होय. अशा स्वरूपाच्या सामर्थ्याची आणि त्याच्या वापराची ही प्रमुख तत्त्वे अगदी मोजक्या शब्दात सांगितली आहेत. सामर्थ्याची ही तत्त्वे अंगीकरणे म्हणजे जगातील सर्व प्रकारच्या आघात-विघातांवर रामबाण उपाय योजणे होय. यामध्ये तेच सनातन मंगल तत्त्व गोवलेले आहे कि ज्याचा अंगीकार भरत-संस्कृतीने आदिम कालापासूनच केलेला आहे. नेमके तेच तत्त्व भरतसंस्कृतीचा प्राण होय !

संस्कृति-सातत्य

पात्रता-अपात्रता, जय-पराजय, सबलता-दुर्बलता, विकास-विलय, जगणे-मरणे या गोष्टी योगायोगाच्या अधीनही असू शकतात. असा योगायोग किंवा अपघात योच गोष्टी बलवत्तर असतील तर पात्रतानुसारी जीवनाचे तत्त्व फोल ठरते. योगायोगाचा हिशेब मांडणे आपल्या आवाक्यात नसते. शिवाय एखादीच क्षुल्लक पण नेमकी. चूक देखील सर्वनाश घडवून आणते.

पण असे नुकसान म्हणजे पूर्ण विनाश नव्हे. व्यक्तीना नाश झाला तरी तो कालानुसारी असतो. मानवी मूल्यांवर आधारलेल्या संस्कृतीचा पूर्ण नाश कधीच होत नसतो.

इतिहासपूर्व कालापासून तपास केला तरी अनेक आक्रमणांमध्ये बळी पडलेली भारताची मूळ संस्कृती देखील तशा अर्थाने नष्ट झालेली नाही ती यामुळेच. उलट ज्या ज्या आक्रमकांनी ही भूमी कायमचीच आपली निवासभूमी केली व ज्यांचे वंशज कालांतराने येथील भूमिपुत्र बनून तिच्याशी एकनिष्ठ राहिले त्या सर्वावर (वैदिक आर्यासह) भरत-संस्कृतीचा प्रभाव पडल्याशिवाय राहिला नाही. मग तिच्या नाशाची कथा कशाला याच अर्थाने ग्रीक इत्यादी पुरातन संस्कृतीही नष्ट झाल्या असे नव्हे. त्यांचा वारसा अप्रतिहत आहे. मध्यांतरीच्या घडामोडीमुळे त्यांच्यात रथलकालानुसार बलद झाला असेल इतकेच. त्यातील प्रेरणेच्या अर्थाने तर त्या संपन्न संस्कृती अखंड राहून शिवाय स्थळ-कालाच्या आणि राष्ट्रियत्वाच्या भौतिक मर्यादा ओलांडून विशाल बनल्या आहेत. होमार इत्यादिकांचे वाडमय, प्लेटो इत्यादिकांचे तत्त्वज्ञान, त्यांच्या अभ्यासाचे प्रमाण, क्षेत्र आणि कालखंडही विस्तारलेला आहे. त्यांचा आदर वाढत गेलेला दिसतो.

मात्र सर्वच संस्कृतीचा अभ्यास तेवढयाच आदराने व आस्थेने होतो असे नाही. त्यालाही कारण योगायोग किंवा कालाधीनताही असू शकेल ! किंवा काही परिस्थितिजन्य अन्य कारणेही असू शकतील ! भवितव्यता तशीच असावी ! परन्तु अशा योगायोगाला काही वारसा हक्क नसतो. भरतसंस्कृतीचा मूलमंत्र कल्याणकारी असल्याने आदिराजपुत्र भरताचा, त्या काळच्या संस्कृतीचा आणि ऐतिहासिक घटनांचा आभ्यास काही कायमचा वर्ज्य नव्हे. योगायोग जमून आला तर तोही आभ्यास जरुर प्रगत होईल. तो व्हावा असा माझा मानस आहे. ऋषभपुत्र भरत चक्रवर्तीचा पूर्ण आभ्यास होऊन एक मोठा इतिहास ग्रंथ प्रकाशात यावा ही एक मोठी सामाजिक गरज आहे. ती समाजापुढे मांडून थोडीशी चालशना देण्यासाठीच त्या भरत राजाचा व आपल्या देशाच्या नामकरणाचा इतिवृत्त येथे देण्यात येत आहे.

भरत-संस्कृतीची अक्षुण्णता

राज्ययंत्रणाही नष्ट होते. काही प्रादेशही उजाड होतात किंवा भौगोलिक स्थितीमध्ये मोठया प्रमाणात फरक होतो. पण संस्कृतीची बीजे मात्र तात्त्विक विचारसरणीमुळे किंवा

शिक्षणाच्या संस्कारामुळे सदा पुष्ट होत राहतात. मानवी जीवनावर संस्कृतीचा परिणम खोलवर होत राहतो. मानवी मुल्यांची बीज पुन: पुन: अंकुरत राहतात. जीवन मरणावर मात करीत असते. व्यक्ती मरत असतात पण वेशावळ वाढत असते. त्या वंशवेलीवर संस्कृतिबीजाचा मोहर फुलत राहतो, मानवी मुल्यांची व विचारधनाची चेतनावृत्ती नव्या मनात संक्रमित होऊन नवतेजाने उजळतच असते. स्वासोच्छ्वास जसे जिवंतपणाचे मूळ लक्षण तसे समाज-जीवनाच्या चेतनावृत्तीचे प्रतीकात्मक लक्षण म्हणजे संस्कृती. ती पूर्णपणे नष्ट होत नसते. एक समाज-व्यवस्था नष्ट होऊन दुसरी येत असली तरी उदयाला येणा-या त्या समाजावर मूळ संस्कृतीचा प्रभाव पडतच असतो. भरत राजा गेला. त्याची शासनपद्धती गेली, त्याच्या वंशजापासून राज्यसूत्रे दुस-या मानव-समुहांकडे गेली तरी सर्वोदयवादी भरत-संस्कृती मात्र नष्ट झाली नाही.

भारतामध्ये घडून आलेल्या शासकीय, नैतिक, धार्मिक आणि उदरनिर्वाहाच्या साधनमार्गावर घडलेल्या उलाढालीतून आणि ऐतिहासिक परिवर्तनातून भरतसंस्कृतीची वाटचाल अक्षुण्णपणे चालूच आहे. यामुळे भारतात आलेले आर्य, मुसलमान, पारसी, शक, हूण, मोगल इत्यादी परकीय मानवसमूह इतरत्र गेलेल्या त्यांच्याच वंशजांपेक्षा वेगळ्या संस्कारांनी आविष्कृत झालेले आढळतात. जे कोणी येथे स्थिरावले ते भारतीयच बनले. भारतीय संस्कृतीने त्यांच्यावर आपला प्रभाव गाजविला. नाही तर भारतात आलेले आर्य आणि इराणमध्ये गेलेले आर्य यांच्या संस्कृतीमध्ये फरक असण्याचे दुसरे कारण दिसत नाही. या अर्थाने भरत-संस्कृतीने आपलेच रुप विशाल केले आहे. या उलट जर येथील पूर्ववर्ती भारतीय संस्कृती निष्प्रभ ठरली असती तर आजचा भरतवर्ष वेगळा दिसला असता. तो अभारतीय समाजाची एक वसाहत बनला असता. पण प्रत्यक्ष स्थिती तशी नाही. भारतीय संस्कृतीचा हा मूळप्रभाव पुढील काळातही टिकविण्यासाठी मनातील शुद्ध व सनातन चेतोवृत्ती आणि सर्वोदयवादी तीर्थप्रणाली सदैव जागृत राहिली पाहिजे.

जीवनातील अमृतसिध्दी

सनातन चेतोवृत्ती जागविण्याचे कार्य ख-या इतिहासाच्या आभ्यासानेच साधत असते. म्हणून भरताचा यथातथ्य इतिहास जोपासणे आपले आद्य कर्तव्य आहे. भाषा, कला, तत्त्वज्ञान,

उदरनिर्वाहाची पद्धती, कौटुंबिक व सामाजिक न्यायपद्धती, उद्वेष, उदारबुद्धी, निस्वार्थ सहकार इत्यादी मार्गांनी मानवी मूल्यांची जोपासना करणे, ती परिपुष्ट व समर्थ करणे आणि ती पुढील पिढीपर्यंत पाहोचविण्यासाठी योजलेली एक श्रेष्ठ युक्ती म्हणजे शिक्षणसंस्था व तिचे वैचारिक कार्य होय. अशा शिक्षणामध्ये ऐतिहासिक घटनांचा परामर्श फार महत्वाचा असतो. त्याच्या आधारावरच नव समाजाचा पाया स्थिरावतो व त्याची बलधारणा होत राहते. म्हणून मानव समाजाचा पाया स्थिरावतो व त्याची बलधारणा होत राहते. म्हणून मानव समाजाचा इतिहासाशी सांगड घालणे आवश्यक आहे. हा दुवा तोङ्नून चालणार नाही. कारण तो संस्कृतीच्या व मानवी मूल्यांचा संक्रमणासाठी आणि पूर्व परंपरा पिढ्यानपिढ्या अतूट राहण्यासाठी एकमेवाद्वितीय आहे. म्हणून इतिहासाचे शिक्षण हे मानवी संस्कृतीचे एक अंगभूत लक्षण आहे. अशा ज्ञानाची व्याप्ती वाढविणे आवश्यक आहे हे निःसंशय होय.

माणूस आपल्या जीवनात जेवढा अर्थ ओतील, चेतना निर्माण करील तेवढाच अर्थ मानवी विकासात आढळतो अशा एकांगी विचाराने पूर्वेतिहासाचा व अनुभवाचा वारसा नाकारणे योग्य नव्हे. जेवढे पिकते तेवढेच स्वीकारून मूळ गिळण्यात जिवंतपणा नाही व पुढील बेगमी कमी पडल्याने होणारी उपासमारही टळणार नाही. स्वतःबरोबर इतरांचेही अधिक पोषण होण्यासाठी उभ्या पिकाचा मुळापासूनच नव्हे तर बीजापासून समग्र आभ्यास करावा लागतो. त्याशिवाय सुधारणेचा खात्रीलायक उपाय सापडत नाही. म्हणून जीवनातील अर्थसंप्राप्ती व चेतोवृत्ती अधिक प्रभावी करण्यासाठी मानवी विचारधनाचा पूर्वेतिहास अभ्यासणे हे सांस्कृतिक जीवनाचे एक प्रमुख अंग आहे. आपली संस्कृती आपल्याला जशी आपल्या पूर्वजांनी दिली तशीच नव्हे तर तिचे अधिक संवर्धन करून ती आपल्या कित्येक भावी पिढ्यांना देण्याचा प्रयत्न करणे प्रत्येकाचे सामाजिक व सांस्कृतिक कर्तव्य आहे. ही संस्कृतिवितरणाची प्रक्रिया मानवी जीवनामध्ये अमृत प्रसवल्याशिवाय राहणार नाही.

सांस्कृतिक कर्मयोग

मानवासमोर अनेक समस्या सदैव उभ्या असतात. त्यांपैकी काही समस्यांच्या बाबतीत नुसता वितंडवाद करून किंवा वाक्चातुर्य दाखवून भागत नसते. प्रत्येक समस्येचा विचार करीत असताना त्या समस्येबरोबरच स्वतःशीही तन्मय होणे आवश्यक असते. कारण प्रत्येक समस्या मानवी दृष्टीकोणातून आणि मानवी हिताला बगल न देता सोडवावी लागते. नाही तर उपायही अपाय ठरतात. किंवा तशी भीती मनाला सदैव त्रस्त करीत राहते. इतिहासाचे संशोधन किंवा त्याचा अभ्यास कितीही कष्टदायक किंवा खर्चिक वाटला तरी त्यासंबंधी आस्था राखलीच पाहिजे. कारण मानवी मूल्यांकनाचा एक मानदण्ड तयार करण्यासाठी मानवाला तो मार्गदर्शन करीत असतो. हे इतिहासाचे मार्गदर्शन टाळणे किंवा त्यापासून वंचित राहणे म्हणजे स्वतःच्या पायावर धोंडा पाढून घेण्यासारखेच ठरणार आहे.

इतिहासाचे संशोधन किंवा अभ्यास करताना कुणावर मात करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. वैयक्तिक प्रतिष्ठेच्या कक्षेच्या पलीकडचा प्रान्त आहे. जुने उकरण्यात पैसा, श्रम, वेळ इत्यादी फुकट दवडविण्याचा किंवा इतर राष्ट्रीय गरजानुसार योजलेल्या प्रकल्पासाठी राखून ठेवलेल्या संपत्तीमध्ये ढवळाढवळ किंवा कपात करण्याचाही हा प्रश्न नव्हे. एकंद्र राष्ट्रीय उत्पादन व खर्च लक्षात घेऊन तुलना केल्यास अशा आभ्यासावर हजारातून दोन रुपयेही प्रत्यक्षात खर्च होत नाहीत. हा खर्च त्या मानाने अगदीच अल्प असतो.

मानवी हिताच्या कार्यक्रमावर खर्च किती होतो आणि त्या मानाने फायदे किती होतात अशा त-हेच्या पैशाच्या स्वरूपात हिशेब मांडण्यात स्वारस्य नाही. कारण इतिहासाच्या आभ्यासामुळे होणारे मानवी फायदे अधिक सखोल आणि प्रभावकारक आहेत. असे फायदे प्रत्यक्ष मोजण्याचे मात सापडणे कठीण असले तरी त्यांकडे दुर्लक्ष करणे परवडणार नाही, हेही लक्षात घेतले पाहिजे. स्थूल मानाने पाहता इतिहासाच्या अभ्यासामुळे राष्ट्राला होणारे काही सांस्कृतिक फायदे पुढील शब्दात सांगता येतील---

(१) आपला वारसा समल्याने पारंपारिक हक्क प्राप्त होतात किंवा प्राप्त करून घेता येतात. त्यासाठी प्रेरणा व स्फुर्ती मिळते.

(२) आपण परके उपरे, आगंतुक, परांगदा, उपकृत किंवा आश्रित ठरत नाही. स्वत्वाची जागृती लाभून स्वाभिमानपूर्वक उच्च जीवन जगण्याचा हक्क प्राप्त होतो, मार्ग सापडतो. गुलामी

वृत्ती जाऊन मानव्याच्या थोर परंपरेत स्थान मिळते. मार्ग सापडतो. गुलामी वृत्ती जाऊन मानव्याच्या थोर परंपरेत स्थान मिळते. प्रतिष्ठा वाढते.

(३) आपल्या पैतृक भूमीवर आपणास राष्ट्रीय हक्काने जगता येते. ती दुस-याच्या ताब्यात गेलेली असल्यास परत मिळविण्याची प्रयत्न करता येतो. ताब्यात मिळल्यावर मातृभूमीची उन्नती करता येते. जगात मानाचे स्थान प्राप्त होऊन, आपल्या पात्रतेच्या व सामर्थ्याच्या बळवर इतरांवर मानवी उपकार करण्याची संधी मिळते. मानवी जीवन सफल होते. आपली राष्ट्रीय सामग्री कोणत्या स्वरूपाची आहे, ती कशी उपयोगात आणता येईल, नवी नैसर्गिक साधने कशी उपलब्ध होतील आणि त्यामुळे मानवी कल्याण कितपत साधता येईल इत्यादी गोष्टी नीटपणे कळतात.

(४) उपलब्ध नसलेली पण आवश्यक असलेली जीवनसामग्री तयार करण्याची विद्या प्राप्त होऊन नवे कार्यक्षेत्र लाभते.

(५) मागच्या चुका सुधारता येतात. पुढच्या मार्ग अचुकपणे आक्रमिण्यास मदत होते.

(६) इतिहासाच्या अभ्यास केवळ इतिहासासाठीच नसून तो जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मार्गदर्शक करतो. त्यामुळे वैद्यकिय, तांत्रिक, यांत्रिक, शैक्षणिक, तसेच दलणवळण, व्यवस्थापन, अनुशासन, अधिशासन, शास्त्र, शोती, व्यवसाय, कला वरैरे जीवनाच्या विकासाला पोषक अशा प्रत्येक क्षेत्राला त्याचा फायदा मिळतो.

(७) जीवनातील दार्शनिक व तात्त्विक भूमिका बळकट बनते. नव्या अनुकूल श्रधा अंगी रुजविणे सोपे जाते. अशक्याला आव्हान देऊन त्यावर मात करण्याची अभित्सा निर्माण होते. आव्हान ही एक मानवी गरज आहे. हया प्रवृत्तीला महत्त्व आहे. जर याचा अव्हेर केला तर माणसातील काही तरी एक आवश्यक व हिताची बाब नामशेष होईल ! ती राखणे आपला राष्ट्रीय बाणा आहे.

(८) मानवी जीवनाला अत्यंत आवश्यक अशी सहकाराची व समंजसपणाची भावना पोसविण्यास मदत होते. सहकार्यामुळेच मोठमोठी राष्ट्रीय उद्दिष्ट्ये साध्य होत असतात. मतभेद असणे व्यक्तित्वाचे लक्षण असले तरी, राष्ट्रीय हिताची दृष्टी जागृत ठेवण्याचे व बुधिदभेदाला बळी न पडता उद्दिष्ट्ये साध्य करताना सर्वोदयी मार्गापासून च्युत न होण्याचे मानसिक सामर्थ्य प्राप्त होते. हा मानसिक संस्कार अखेर मानवी कल्याणासाठी राबविता येतो.

याशिवाय आंतरराष्ट्रीय दृष्टीने उपयुक्त असे असंख्य फायदे वाढत्या प्रमाणात आपल्या आवाक्यात येत राहतात. आणि वैश्विक जीवनातील एक प्रतिष्ठित दुवा बनण्याची पात्रता मिळविण्याची संधी मिळत राहते.

: १२ :

जैन क्षत्रियानुयोग

जयन्ति जियमृत्यवो विपुवीर्यभाजो जिनाः ।

जगप्रमदहेतवो विपदमन्दकन्दच्छिदः ॥

--माहपुराण, पर्व ४२, पुष्पिका ३.

१२ जैन क्षत्रियानुयोग

जैन क्षत्रियानुयोगाचा आत्मा

ओजस्तेजोविद्यावीर्ययशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः ।

महाकुला माहर्था मानवतिलका भवन्ति दर्शनपूताः ॥

-- रत्नकरण्डश्रावकाचार, १/३६.

मागील प्रकरणांमध्ये अनेक ग्रंथांच्या आधारे हा इतिहास सिध्द झाला आहे की भगवान ऋषभनाथच क्षात्रधर्माचे आदिम प्रवर्तक होत. ते स्वतः व त्यांच्या परंपरेतील भरतादिक सर्व जैन राजे विपुल वीर्याचे धारक, जगाला आनंदकारक, महान विकलवाचा मुळापासून उच्देद करणारे आणि सदा विजयशाली होते (महापु. ४२, पु. ३). त्यांनी आंतर्बाह्य सर्व शत्रूंना जिंकून स्वतःबरोबरच सर्व प्रजेलाही श्रेष्ठ सुखाची प्राप्ती करून दिली. आपल्या वैचारिक व अंतर्दृष्टीच्या प्रभावाने ओज, तेज, जीवनविद्या, पराक्रम, यश, संपन्नता, विजय आणि वैभव यांची परिपूर्ण सिध्दी करून ते जगाला शिरोधार्य भूषण ठरले (रत्न०). त्यांनी ज्या क्षात्रधर्माचे प्रवर्तन केले त्यामुळेच मानवी कल्याणाचा मार्ग परंपरेने प्ररुढ झाला. आपल्या पात्रतेच्या आणि कर्तवगारीच्या जोरावर त्यांनी ओजवर्धनाची व तेजसंधारणेची साधना सफल करून मानवी जगासमोर पुरुषार्थसिध्दीचा जो आदर्श निर्माण केला तोच जैन क्षत्रियानुयोग होय. केवळ पृथ्वी जिंकणे, शत्रुंना नमवून त्यांना दास बनविणे, उरलेल्यांवर आक्रमण करणे, सामर्थ्याचे प्रदर्शन करणे, तिचा स्वच्छंद उपभोग घेणे आणि उन्मत्त वागून आपल्यातच दंग राहणे यातच काही क्षात्रधर्माचे स्वारस्य नाही. एकंदरीत नाभि-ऋषभ-भरत यांच्या प्रजापालनकार्यातून जी एक सर्व कल्याणकारी क्षात्रधर्माची परंपरा निर्माण झाली आहे तिलाच जैन क्षत्रियानुयोग म्हणतात.

भरतक्षेत्र जीवन जगण्यासाठी स्वर्गापेक्षाही सुंदर व सुखदायी आहे अशी पारंपारिक प्रसिध्दी या क्षत्रियानुयोगाच्या दिव्यत्ववावरच आधारित आहे. हे दिव्यत्व नाभि-ऋषभ-भरतांच्या वीराणुयोगाच्या साधनेतूनच अवतरले आहे. न्याय्य समतोलपणा साधून चारही पुरुषार्थांची समग्र साधना सिध्द करण्याचा मार्ग त्यांच्याच जीवनसाफल्यातून आविष्कृत झालेला आहे. ही परंपरा श्रेष्ठ असल्यानेच जीवनसाधनेचे भारतीय मार्ग जगामध्ये अभीष्ट ठरले आहेत. दुःखाचा परिहार करून सुखाचा संयोग घडवून आणणारा हा जीवनक्रम मानवातील श्रेष्ठतम मांगल्याची प्रतिष्ठा करण्यास सर्वसमर्थ आहे दैवी प्रेरणा आणि मानवी भोग येथेच एकवटतात. लौकिक सुखाचे भोग भरतप्रणीत मार्गाने जितक सरस वठतात तितक अन्य प्रकारे नव्हे !

राजभोग कामपुरुषार्थाची क्रिडाभूमी आहे. तेथे लौकिक सुखाचे अधिष्ठान सदैव संपन्न ठेवण्यासाठी भरतानुयोगच समर्थ आहे. विजय, वैभव, स्वर्गीय भोग यांकडे आणि मोक्षाकडेही जाणारे मार्ग याच वीराणुयोगाच्या क्षेत्री एकमेकात विलीन होतात. हा अनुयोग तपःपूत असल्याने

व्यवहारी जीवन लोकोपयोगी बनते तर आंतरिक जीवन अलौकिक सुखाने व्यापून जाते परभाव किंवा वैरभाव वस्तुतः खोटा असल्याने तो फार काळ टिकू नये. प्रासंगिक वैरभाव प्रसंग संपत्ताच लय पावणे व स्वाभाविक स्नेहभाव पुनरपि प्रादुर्भूत होणे हा निसर्ग आहे. हा वैराणुयोग टाळण्यासाठी अंतर्दृष्टीची आवश्यकता असते. तीच अंतर्दृष्टी हा जैन क्षत्रियानुयोगाचा आत्मा आहे.

सनातन अधिष्ठान

ऋषभ-भरताच्या प्रणालीतील संस्कृती फार मोलाची आहे. त्यामुळेच भारतीयता टिकून आहे. तिचा परिचय एका टप्प्यात पूर्णाशने करून देणे कठीण आहे. अंगप्रत्यंगाचा विचार करू गेल्यास विस्कळितपणा उद्भवल्याशिवाय राहणार नाही. आणि या ग्रंथाच्या संदर्भात त्याची गरजही नसावी. नाभिराज, ऋषभदेव आणि भरतचन्द्री यांच्या थोर व्यक्तीमत्वाविषयी आणि त्यांच्या क्षात्रप्रणालीसंबंधी एक विशिष्ट दृष्टीकोण स्पष्ट होण्यासाठी जैन क्षत्रियतेचे अंतरंग व्यक्त करणे इष्ट वाटते. हे अंतरंग म्हणजे एक भावमय अवस्था आहे. एक चिंतनशील प्रक्रिया आहे. संपन्न जीवनदृष्टीमधील एक झलक या दृष्टीने वाचकांना भरतसंस्कृतीच्या अभ्यासाची प्रेरणा मिळावी ! भारतीय संस्कृतीच्या घडणावळीमध्ये जैन दृष्टीकोण फार महत्वाची भूमिका वर्ठवीत आला आहे. प्राचीनकाळी मध्ये आशियातून बाहेर पडून सर्व युरोपात व इतरत्र दैदिप्यमान प्रगती करून जगावर प्रभुत्व गाजविणारे आर्य, त्यांच्या संस्कृतिसंपन्नतेबद्दल प्रख्यात आहेत. विशेषतः त्यांची विजिगिषा आणि वर्णश्रेष्ठत्वाचा दर्प फार उग्र आहे व ऐहिक जीवनामध्ये ते स्वतःला श्रेष्ठ आणि ज्येष्ठ समजतात. या श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या यज्ञात मोठी आहुती पडली ती भारतीय संस्कृतीची !

परंतु सिंधुखो-याती उत्खननाच्या अभ्यासामुळे तेथील संस्कृती वैदिक आर्याच्या संस्कृतीपेक्षा सनातन व श्रेयस्कर होती असे सिद्ध झाल्यावर भारतीयांनी ज्या नव्या प्रेरणा स्वीकारल्या त्यातून एक नवी जीवनसृष्टी पोसवत गेली. त्यामुळे वेदमंत्रप्रणीत आणि आर्यवंशप्रेरित उच्चतेच्या कल्पनेला धक्का बसला. भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता आवासित आर्यावरही अधिष्ठित नाही की वेदप्रणीतही नाही- हे विदारक सत्य प्रगट झाले. भारतीय

संस्कृतीची श्रेष्ठता भरतवर्षातील सनातन जीवनमुल्यांयवरच पोसरवेली आहे म्हणून दर्शनशास्त्र, मूर्तिपूजा, सोमयागादिक यज्ञप्रकारांचा त्याग, निरामिष आहाराकडी वळण इत्यादी कित्यक जीवनक्षेत्रात भारतातील आवासित आर्य इतर देशातील कोणत्याही आर्यसमुहांपेक्षा संस्कृतिमूल्याने वेगळे दिसतात. हे वेगळेपण त्यांच्या बदललेल्या जीवनमुल्याविषयक दृष्टीकोणाचेच निदर्शक आहे. आणि हा सर्व प्रभाव येथील मूळच्या भरतसंस्कृतीचाच आहे.

अत्यंत प्रभावी अशी ही भारतातील प्राचीन संस्कृती मानवी जगातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण मुल्यांकित जीवनश्रधा आहे. त्यातील भारतीयता, नावावरुयनच भरताधिष्ठित आहे. प्राचीनता आणि जीवनमुल्यात्क श्रधा यावरुनही हा भरत वैदिक परंपरेतील नाही हे उघड आहे.

आर्यपूर्वकाळापूर्वी असंख्य वर्षे पोसवलेली ही संस्कृती ज्यांनी ज्यांनी घडविली त्यामध्ये जैनांचा वाटा फार मोठा आहे. जीवनाचे प्रत्येक क्षेत्र जैनश्रधेने प्रभावित झालेले आढळेल. जैनश्रधा ही एक गुणविशिष्ट दर्शनपरंपरा आहे. त्यामुळे त्यांचा धर्माचारच नव्हे तर त्यांचे ऐहिक जीवनही वेगळे दिसते. सल्लेखनेमुळे तर त्यांनी मरणालाही थोरवी प्राप्त करून दिली आहे. हा वेगळेपणा मानव्याच्या आवश्यक गुणांवर आधारलेला आहे. जन्मापासून मरणापर्यंत सर्वच मानवी व्यवहार गुणानुरूप करण्यासाठी जैन दर्शनाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होतो. हा जीवनाचा दृष्टीकोण निर्वाज, निर्वद्य, निरुपद्रवी असून स्व-परकल्याणकारी आणि वर्धनशील आहे. या गुणानुगत प्रभावामुळे आपला वा दुस-याचा नाश न होताच सर्वोदय होत असतो. आणि नेमक्या याच करणामुळे जैन क्षत्रियानुयोग वेगळा आहे. या ऊर्जेच्या अंतरंगातील भावमुर्तीचे ओङ्करते दर्शन घडविणे सांस्कृतीक विचाराचेच एक अंग आहे. शिवाय जैनगत क्षात्रतेज सर्वसमर्थ असूनही अहिंसेचे सान्निध्य डिडकारीत नसल्यामुळे पुष्कळांना त्याचे नीट आकलन होत नाही. उलट गैर समजुती मात्र पसरत राहतात. गुणवत्तेचीही टवाळी व हेटाळणी होत राहते. पण ती होऊ नये आणि जैनांची जीवनमुल्ये जैन गुहेतच गुप्त व सुप्त राहू नयेत ! जिनप्रणीत जीवनतथ्ये केवळ निवार्णासाठीच उपयुक्त नसून ती ऐहिक जीवनाचा आदर्श गाठण्यास सर्वस्वी समर्थ आहेत हे स्पष्ट करण्यासाठी या क्षत्रियानुयोगाची परिभाषा समजणे आवश्यक आहे.